

Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja

I Kamengrad je smješten na sjevernim obroncima Bilogore u arealu današnjeg koprivničkog zaseoka Starigrad, sedam kilometara južno od Koprivnice. Nalazi se na nevelikom, u gustu šumu akacije obraslom, brežuljku (n.m. 199,5m) čiji je narodni naziv »Zakleti breg«. U neposrednoj blizini i jedva 200 m sjeverozapadno od »Zkletog brega« na nešto nižem brežuljku (n.m. 182m) gotovo nasuprot sagrađen je Podravkin rekreacioni centar (PRC) i »Podravska klet«. Podno Kamengrada teče vodom obilat potok Jagnjedovac koji potom utječe u oko 2 km udaljeno, danas već regulirano, korito rijeke Koprivnice. S brjega na kojem je smješten srednjovjekovni Kamengrad puca pogled na današnju Koprivnicu, te zapadne a posebno sjeverozapadne dijelove koprivničke Podravine sve tamo do Drave i mađarske granice. Oko 200 m istočnije od Kamengrada na obroncima u gustu šumu zarašlih breгова Bilogore, na kosini što se blago spušta prema koritu potoka Jagnjedovca prolazi danas asfaltna cesta koja vodeći u pravcu Bjelovara i Čazme spaja Koprivnicu s lonjsko-ilovskom zavalom i dalje preko Moslavine nastavlja prema sisačkoj Posavini i Baniji. Nešto više od 2 km zapadnije nalazi se druga, danas mnogo važnija, prometnica koja preko Križevaca vodi u Zagreb (sl. 1).

Ideja o Kamengradu lociranom na jednom od brežuljaka u okolici sela Starigrada nipošto nije nova. Izrekao ju je već E. Laszowski početkom ovog stoljeća,¹ a argumentirao po prvi put prije dosta vremena R. Horvat u svojoj zaista vrijednoj knjizi »Poviest slobodnog kraljevskog grada Koprivnice«.² Od tada pa sve do danas ova teza je od povjesničara kako prihvaćena tako i posve odbacivana. U stvari, o problemima lokacije Kamengrada izrečena su dva posve oprečna mišljenja:

1. »drevni grad Kamengrad Kuwar-Kukaproncha-Kaproncha čije razvaline još i danas vidimo u šumi nedaleko Koprivnice« (E. Laszowski); »Na obroncima Bilogore – južno od Koprivnice – postojala je jaka tvrđa Kamengrad. . . .« (R. Horvat).

2. »Srednjovjekovni grad (Burg) . . . stajao je na mjestu dvorskog bastiona koprivničke tvrđe. . . .«, dakle u samoj današnjoj Koprivnici (L. Brozović).

Teza koja sažima oba spomenuta mišljenja posve je nova ali zacijelo najrealnija jer prati povijesni tok zivanja nakon razorenja kamengradske tvrđe na »Zakletom bregu«. Izrekla ju je Lj. Bakrač primjećujući i analizirajući razliku u nazivlju kamengradskih kaštelana: nakon razorenja Kamengrada 1446. g. spominje se kastelan Luka d e S u b k w a r (1459.g.), a nakon preseljenja u koprivničku varoš 1477. g. kastelan Mihajlo K e r h e n d e K a p r o n c z a .

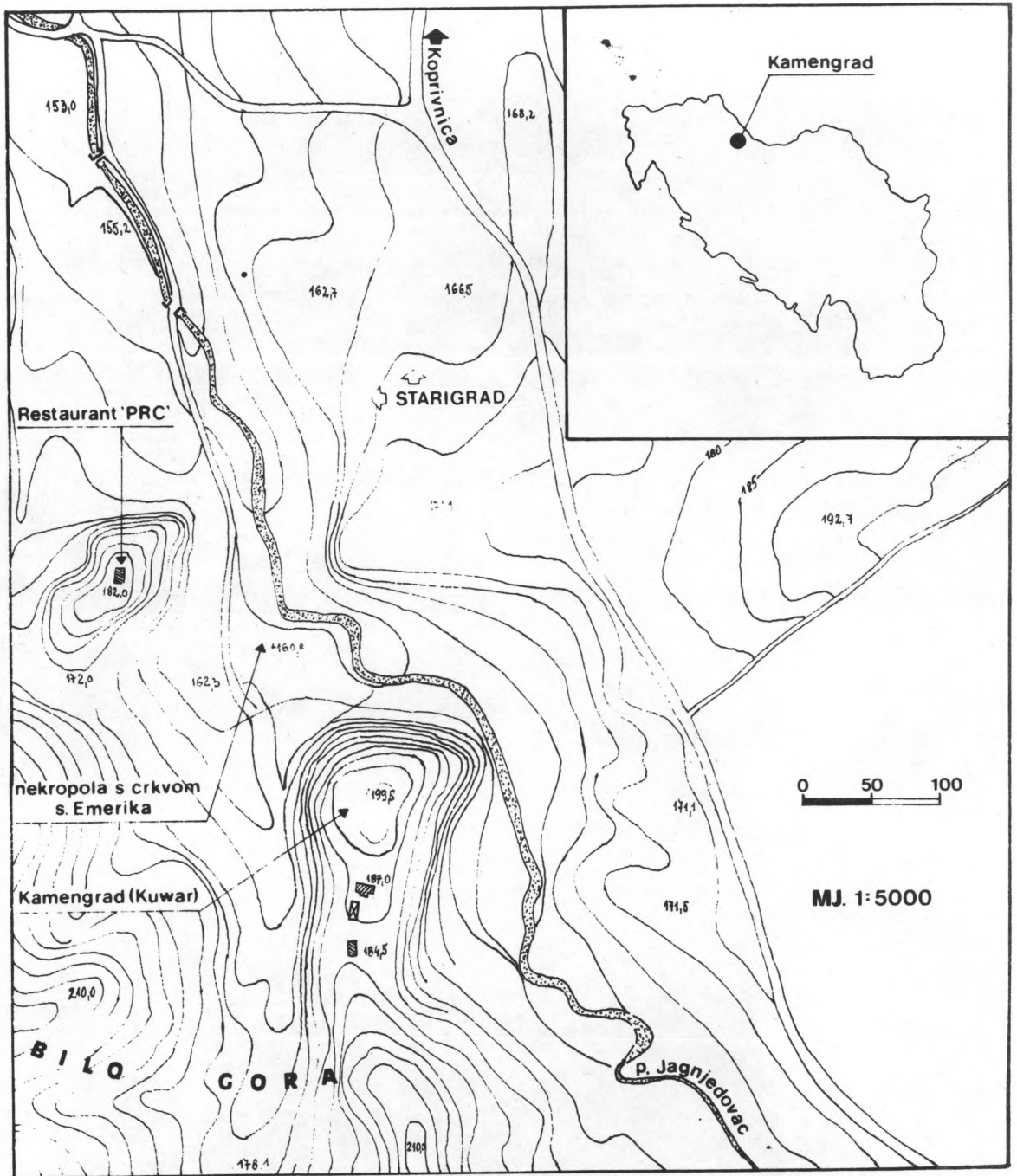
3. Prema ovoj dobro argumentiranoj tvrdnji doista je postojala još i jedna utvrda ali tek (oko) 1477. g. kada se po prvi put u izvornicima spominje kastelan de Kapronca (n e d e K y w a r). Takvo stanje bilježi i vojna karta nastala sredinom 16.st. (Lj. Bakrač).⁵

Ne ulazeći odmah u svu složenost problematike vezane uz utvrdu na »Zakletom bregu« (vrijeme nastanka i propasti utvrde, njen srednjovjekovni naziv, politički i društveni status i sl.) moglo se vrlo lako pristupiti provjeri spomenutih teza. Lociranje »ostataka starih zidova« na brežuljak nedaleko »Podravske kleti« nije bio težak zadatak (Sl. 2–3). Veće je iznenađenje sadržano u konstataciji da su ovi ostaci pokrivali jednu relativno malu površinu i da su, koliko se u gustoj šumi akacije moglo zamijetiti, dosta okrnjeni i raznošenjem »kamena i cigle« znatno oštećeni. Ipak, i to je bio dovoljan razlog da se pokušaju organi-

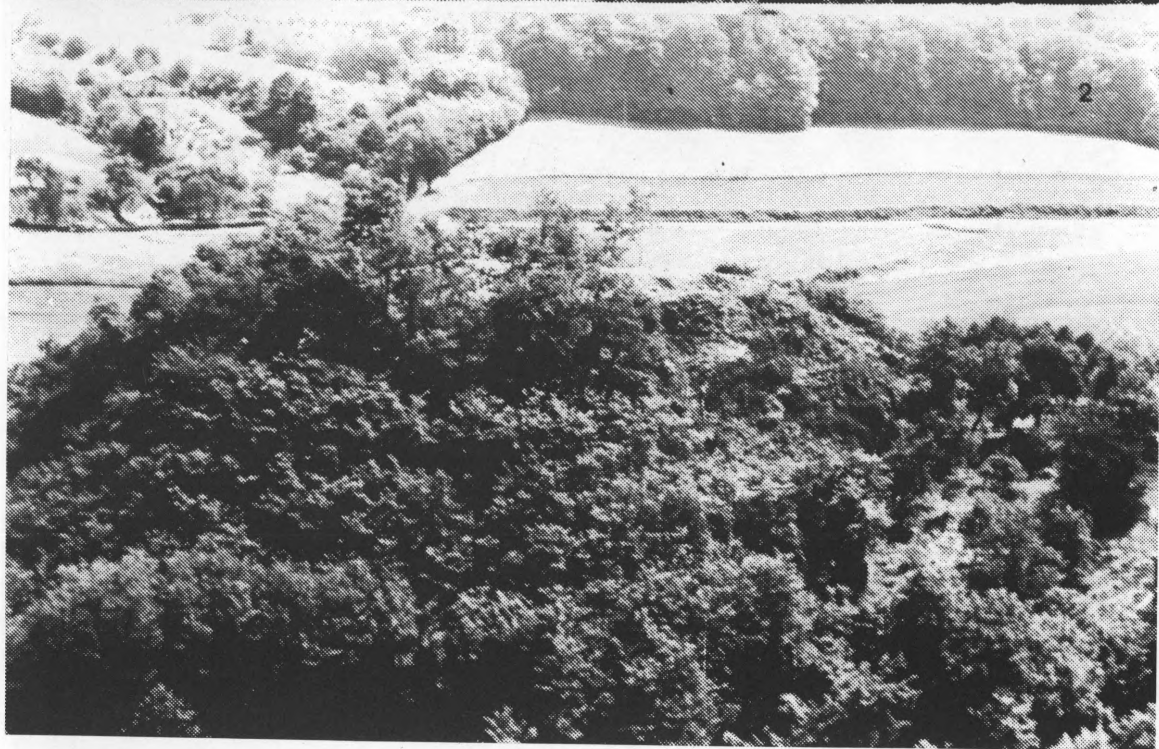
zirati sustavna arheološka istraživanja kako bi se »eventualno« prikupljena arheološka građa mogla usporediti s već postojećim povijesnim podacima, poglavito onim koji u tom našem »Zakletom bregu« otkrivaju srednjovjekovni c a s t r u m K e u k a p r o n c h a (14. do počl. 15. st.) ili jednostavnije c a s t r u m K u w a r (prva pol. 15. st.).

Nakon višegodišnjih priprema i uz financijsku podršku OSIZ-a za kulturu »Podravke« ostvaren je u jesen 1982. g. još jedan u nizu zajedničkih projekata iz širokog spektra stručne i znanstvene suradnje arheologa Arheološkog muzeja u Zagrebu (Ž. Demo) i Muzeja grada Koprivnice (Z. Marković).⁶ Iako kratkotrajna (26.10. do 04.11.1982. g.) i izvedena po veoma hladnom vremenu, arheološka istraživanja dala su brojne i raznorodne podatke. Naša pažnja bila je, u prvom redu, usredotočena na istočno podziđe utvrde pri samom vrhu brjega. Ovdje su se ispod tanke naslage humusa i lišća ubrzo pokazali ostaci zida rađenog u kvalitetnoj, dobro pečenoj jednoobraznoj rađenoj opeci. Sačuvani dio podziđa proteže se u duljini od 41 m (sl. 4:1-2). Njegova vanjska strana obložena je cijelim komadima cigle dok je unutrašnji dio podziđa zidan u izlomljenoj, često prepečenoj, opeci da bi se i na taj način pridonijelo njegovoj statičnosti i stabilnosti (sl. 4:3-4). Na dijelovima podziđa oštećenim zubom vremena ili pak novovjekim prekopavanjima i devastacijama svake vrste moglo se istražiti profil podziđa i ustanoviti njegova debljina koja dostiže i do oko 120 cm. Podziđe u cijelosti prati konfiguraciju terena tako da nakon 22 cm visokog »cokla« naliže na padinu briga pod kutom od 110% dopire do visine od 3-3,5 m. Na sjeveroistočnom dijelu podziđe je ojačano kontraforom nakon kojeg započinje poligonalni prelom uz istovremeno smanjivanje zakošenosti u odnosu na padinu brjega (sl. 5). Na sjevernoj strani brjega podziđ je već posve okomit te je kao takav najvjerojatnije služio kao nosač jedne isturene kule (?). Temelj podziđa, kako su to mjestimična ispitivanja pokazala, nešto je širi i sagrađen od kamena, izlomljene opeke i maltera te dopire do dubine od samo 58 cm. Tom prilikom konstatirali smo postojanje kompaktnog naboja pjeskovite zemlje i negašene vapna u kojem je temelj postavljen. Ukazujemo na ovaj zanimljiv starinski način prosušivanja zemljišta u neposrednoj blizini temelja klijem se istovremeno na terenu vlačnom i strmom poput našeg padina brjega efikasno zaštitila od mogućeg klizanja i odronjavanja. Nije nam poznato da li u rijetkim i oskudnim literarnim izvornicima postoji ijedan vjerodostojan tlocrt utvrde na »Zakletom bregu«. Prva jednom posve shematskom crtežu arhitekta Slavko Löwya Kamengrad bi imao oblik nepravilnog pravokutnika zaobljenih ivica i nešto dulju južnu stranu gdje bi se imao nalaziti ulaz u utvrdu (T.1). Neposrednim uvidom na terenu već sada možemo s dosta sigurnosti kazati da je Kamengrad imao oblik izduženog poligona sa snažnim u cigli građenim podzidom, mjestimično ojačanim kontraforima. Ulaz u grad doista se nalazio na južnoj strani. Po sredini brjega na jugozapadnoj i zapadnoj strani padine proteže se u dužini od oko 50 m opkop što kosinu na ovom dijelu brjega čini još strmijom.

Osim toga, arheološkim iskopavanjima 1982. g. prikupljena je i znatna količina pokretnog arheološkog materijala. Među metalnim nalazima ističu se: željezna ostruga s kotačićem (kotačić nije sačuvan), jedna cijela i jedna fragmentirana potkova, predica s dobro očuvanim trnom, željezni srp i nož, mali željeni čekić za iskucavanje srebrnog ili zlatnog lima (zlatarski čekić?), željezni čavli i brus s djelomično sačuvanom željeznom alkomo

Sl. 1 – Situacioni plan utvrde Kamengrad, nekropole oko crkve sv. Emerika i ceste Koprivnica–Jagnjedovac–Rovišće («via Colomani regis»).
 Fig. 1 – Plan of the fortress of Kamengrad, the cemetery surrounding the church of St. Emericus and the road from Koprivnica via Jagnjedovac to Rovišće («via Colomani regis»).

Sl. 2 – Pogled na zapadnu stranu »Zakletog brega« s utvrdom Kamengrad (Keukaproncha/Kuwar) na vrhu.
Fig. 2 – View of the western side of the hill »Zakleti breg« (Cursed hill) with the fortress of Kamengrad (Keukaproncha/Kuwar) on the summit.

za vješanje, te ulomak škara, okova i dio željeznog lanca. Najbrojniji su, naravno, keramički ulomci posuda poglavito crne, sive i smeđe boje, kadšto ukrašeni urezanom valovnicom ili utisnutim nizovima sitnih čeverokuta. Pronađen je i ne mali broj bojane (bijelo-crveno; crveno-bijelo) keramike finije strukture i ukrašene valovnicom, nizom paralelnih linija, šesterokrakom i osmerokrakom zvijezdom. Pored dosta brojnih sitnih ulomaka tzv. «olovnog stakla» pronađen je i jedan primjerk fajjane. Treba naglasiti da raznorodan keramički materijal pokazuje sve značajke posuda 13–15. st.⁷ Uz ove, s različitih strana utvrde, s njenih padina, ili pak podno utvrde, potječu nalazi različitog arheološkog materijala već ranije pristiglog u zbirku Muzeja grada Koprivnice: jedan buzdovan, tri ostruge, 1 stremen, 5 vršaka strelica (od kojih su dva primjerka vršci strelica samostrela). Sva metalni materijal, kako onaj pronađen ranije tako i onaj prikupljen arheološkim istraživanjima 1982. g. ovdje publiciramo.

Buzdovan (sl. 6)

1 Željezni buzdovan okrugle ili loptaste glavice s 12 romboidnih snažno istaknutih izbočenja, 1,4x1,4 – 1,6x1,6. U gornjem dijelu iznad glavice kratak tjemeni prsten. U donjem dijelu ispod glavice izduljen tuljac ili usadnik za drvenu (?) dršku buzdovana. MGK, inv. br. 4241. – Nađeno na Kamengradu. Ivan Rakuša iz Starigrada (1983. g.). Metrološki podaci:

- dužina buzdovana: 8,4 cm (8,1¹)
- dimenzije usadnika ili tuljca za dršku: visina – 1,9–2,5 cm; Ø tuljca – 2,8–3,1 cm; debljina stijenki – 0,5–0,3 cm.
- dimenzije glavice buzdovana: Ø bez izbočina – 6 cm; Ø sa izbočinama – do 7,9 cm.
- dimenzije tjemenskog prstena: visina – 1,6 cm; Ø prstena – 2,9–3,1 cm; debljina stijenki – 0,5–0,3 cm.
- težina buzdovana: 415 gr.

Naš buzdovan pripada buzdovanima s loptastom ili okruglom glavicom kakvi su u mađarskoj, ali i domaćoj, literaturi prozvani turskim buzdovanima ili topuzima, te datirani, valjda zbog očite razlike u razvoju kasnijih evropskih i turskih buzdovana, na kraj 14. i 15. st.⁸ ili 14/15. st.⁹ Dva primjerka (treći je fragmentiran) iz Povijesnog muzeja Hrvatske (sva tri bez podatka o nalazu) imaju, slično kamengradskom buzdovanju, 12 rombičnih izbočenja ali ih karakterizira veoma kratak tjemeni prsten i nešto dulji tuljac za nasad drške. Buzdovane slične ovima ne nalazimo u Škrivaničevom opisu buzdovana i topuza u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku,¹⁰ ali ih u slikovnom materijalu ne donosi niti nedavno publicirana zbirka Vojnog muzeja u Beogradu.¹¹ Kamengradskom buzdovanu ne nalazimo direktnih analogija niti u Curčićevom opisu starinskog oružja u Bosni i Hercegovini, iako bi zbog sličnosti posve druge prirode trebali ukazati na njegov buzdovan «od željeza s nepravilnim kvrgama uokolo kugle».¹² Baš zbog ovih očito pravilno raspoređenih rombičnih kvrga na okrugloj glavici pomisliti je da je Curčićev buzdovan na sretan način objedinio karakteristike kasnih zvjezdolikih buzdovana (Morgenstern) s novom, u 14. st. popularnijom, okruglom ili bačvastom glavicom.¹³

Današnji stupanj istraženosti porijekla i upotrebe buzdovana u srednjovjekovnom naoružanju poglavito istočnoevropskih feudalnih sistema pokazuje da je ova vrsta oružja od 11. st. imala pravilan i kontinuiran razvojni put.¹⁴ Stoga ne začuđuje da su najprije u sovjetskoj, a u novije vrijeme i u mađarskoj, stručnoj literaturi ponuđene tipološke sheme najranijih tipova i varijanti vezanih uz zvjezdolike buzdovane za koje je starija literatura koristila naziv Morgenstern, Morning star i sl. U tipološkim shemama koje se bave razvojem buzdovana od 10–13. st. i od 11. do sredine 14. st. ne nalazimo primjerke identične nalazu s Kamengrada. Neke tipološke grupe su ipak srodne pa se može očekivati da su prethodile ili čak utjecale na oblikovanje buzdovana okrugle ili loptaste glavice s 12 rombičnih izbočenja. Ovamo u prvom redu treba ubrojiti tip 5 u tipološkoj shemi L. Kovácsa, datiran u 12. do prve pol. 13. st.¹⁵ kao i njegov tip 3, karakterističan zbog u suštini bačvasto oblikovane glavice, datiran u 12. do sredine 14. st.¹⁶, kakve poznaju i tipološki drugačiji buzdovani koje publicira Demmin datirajući ih u 13. ili 14. st.¹⁷ Obla pera koja glavici buzdovana daju loptasti oblik poznata su nam iz Kirpičnikove sheme kao njegov tip V datiran u 11–13. st.¹⁸ Zbog toga loptaste kao i nešto drugačije ali srodne bačvaste glavice

buzdovana nisu mogle predstavljati nepoznanicu, barem ne posvemašnju, u širem evropskom prostoru početkom 14. st. Malen broj oružja ove vrste publiciran u nas ne dozvoljava nam, barem zasad, postojeće kronološke determinante podvrgnuti opsežnoj analizi. Izvjesno je ipak da buzdovan s Kamengrada ne bi mogli uvrstiti u grupu turskih topuza kakvim se buzdovani s loptastom glavicom i rombičnim ispupčenjima ponekad nazivaju. U tom kontekstu treba istaknuti da se bačvaste forme sa šiljatim ispupčenjima a zatim i loptaste s rombičnim ispupčenjima razvijaju usporedo s promjenama nastalim u koncipiranju defenzivnog naoružanja 14. st. U tom vremenskom rasponu treba tražiti i vrijeme nastanka i upotrebe buzdovana nađenog na Kamengradu, barem kada govorimo o okvirnim kronološkim relacijama. Krajem 14. i u 15. st. prevladat će buzdovani s različito oblikovanim, isprva samo trokutastim, perima kao tipična i izrazito gotička forma evropskog buzdovana (usporedi npr. još nepublicirani željezni buzdovan nađen u Kupi između Ozlja i Trga).¹⁹

Vršci strelica (sl. 7: 1–5)

1 Listoliki šiljak željezne strelice lećastog ili bikonveksnog presjeka s tuljcem za nasad. Vrh strjelice odlomljen (sl. 7:1). MGK, inv. br.: 827. – Donio 23.11.1966. g. Ratko Trstenjak, Jag-njedovac 6.

Metrološki podaci: v. popis 1.

2 Listoliki šiljak željezne strelice lagano rombičnog presjeka s tuljcem za nasad. Šiljak i tuljac strelice lagano oštećeni (sl. 7:2). MGK, inv. br.: 32. – 1953. g. donio Franjo Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 1.

3 Romboidno oblikovani šiljak željezne strelice lagano rombičnog presjeka s neznatno oštećenim tuljcem za nasad (sl. 7:3). MGK, inv. br. 538. – 1953. g. donio Franjo Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 1.

4 Listoliki šiljak željezne strelice samostrela rombičnog presjeka s kratkim oštećenim tuljcem za nasad (sl. 7:4).

MGK, inv. br.: 31. – Travanj 1953.g., donio Franjo Mašić iz Starigrada.

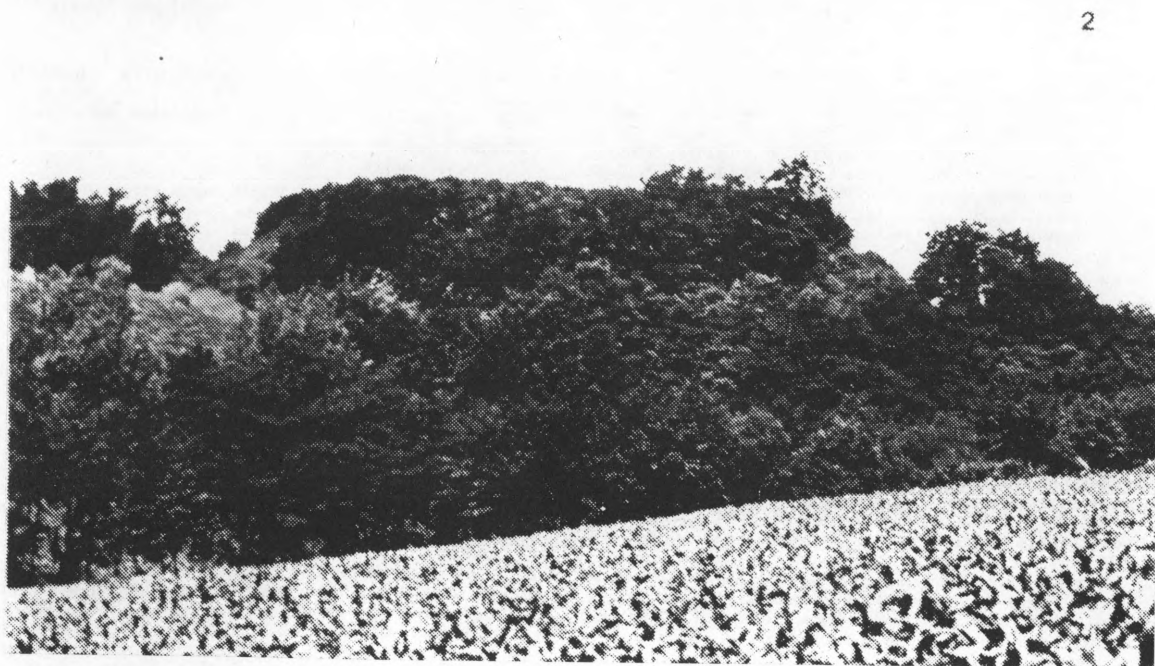
Metrološki podaci: v. popis 1.

5 Romboidni šiljak željezne strelice samostrela s dugim trnom za nasad (sl. 7:5).

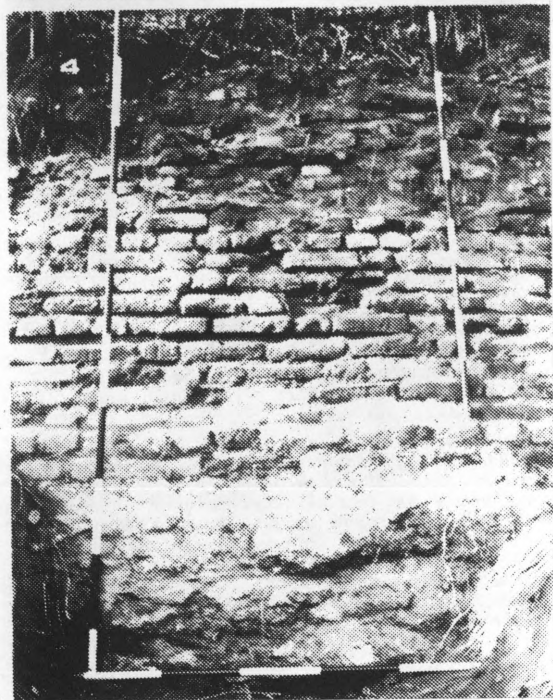
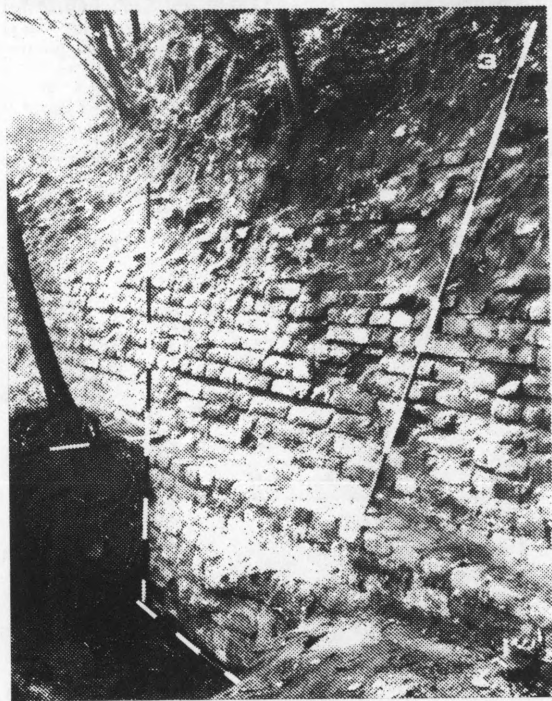
MGK, inv. br.: 537. – 1953. g. donio Franjo Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 1.

Šiljci strelica, njih svega 5, predstavljaju interesantnu vrstu arheološkog materijala nađenog na Kamengradu. U kronološkom pogledu najstarije bi mogle biti strelice br. 1 i 2 koje pripadaju tzv. oštroslisnim strelicama s tuljcem za nasad kod Medvedeva označene kao tip 4 i datirane u 7–11. st.²⁰ U osnovnim crtama, nadalje ovi primjerci pripadali bi Ruttkayevom tipu A-7b karakterističnom zbog širokog lista koji najveću širinu dostiže u svojoj donjoj trećini. Ruttkay ih datira u 9–10. st. navodeći i dva kasnije nalaza 13. st.,²¹ dok ih kod Nadolskog nalazimo svrstane u njegov tip II i datirane 10–12. st.²² Treba primijetiti da se naši šiljci međusobno razlikuju presjekom: prvi primjerk čija je ostrica tek neznatno duža od tuljca za nasad ima lećasti ili bikonveksni presjek (sl. 7:1), dok drugi primjerk s kraćim tuljcem ima blagu romboidnu ostricu (sl. 7:2). Strelica br. 3 (sl. 7:3) pripada grupi romboidnih šiljaka koje Medvedev izdvaja u svoj tip 3 i datira u vremenski raspon od 7/8–14 st.²³ U Ruttkayevoj shemi strelica ovakav oblik strelice nađene na tlu Slovačke datiran je u 9–13. st. i svrstan u grupu A-8.²⁴ Presjek šiljka izrazito je rombičan dok je nasveća širina ostrice postignuta već u donjoj petini. Relativno dug tuljac za nasad upućuje na dataciju bližu gornjoj granici spomenutoj u tipološkim shemama Medvedeva i Ruttkaya. Preostala dva šiljka strelica br. 4 i 5 pripadaju šiljcima korištenim za strelice samostrela (Armbrust). U tipološkom pogledu razlikuju se međusobno različito oblikovanim nasadnim dijelom: jedan primjerk nosi okrugao i kratak fragmentaran tuljac za nasad (sl. 7:4), dok je na drugom primjerku upotrebljen dug šiljat trn za nasad šiljka strelice (sl. 7:5). Oba primjerka, međutim, pripadaju šiljcima strelica rombičnog presjeka s najvećom širinom u donjoj trećini ostrice. Kod prve

Sl. 3 – Pogled na južnu (1) i istočnu stranu (2) brda »Zakleti breg« s utvrdom Kamengrad (Keukapronča/Kuwar) na vrhu.
Fig. 3 – View of the southern (1) and eastern sides (2) of the hill »Zakleti breg« (Cursed hill) with the fortress of Kamengrad (Keukapronča-/Kuwar) on the summit.

Sl. 4 – Istočni dio podzida kamengradske utvrde.
 Fig. 4 – Eastern segment of Kamengrad's wall system.

ipak nalazimo nešto tanju listoliku formu dok se kod druge vrat oštrice koso sužuje prema naglo stanjenom trnu za nasad četvrtastog presjeka. Oba primjerka nadalje pripadaju grupi dugih strelica samostrela posebice naš drugi primjerak kojem ukupna dužina iznosi 12,65 cm (sl. 7:5). Kod prvog primjerka čini se

da je tuljac strelice već dosta skraćen s očitim tragovima tordiranja. Oba primjerka nadalje svrstavamo u Prihodinu 2. grupu srednjeteških vrhova strelica samostrela (35-50 gr) datiranih od 14-16 st.²⁵ Na osnovi analognih primjeraka naš šiljak strelice br. 5 (sl. 7:5) može se datirati na kraj 14. i prvu pol. 15. st.²⁶

Veličine u centimetrima (cm)							
Šiljak strelice (MGK)	dužina strelice	dužina šiljka	širina šiljka	dužina tuljca	Ø tuljca kod šiljka	Ø tuljca najveći	težina (gr)
1. inv. br.: 827	6,65	3,50	1,20	3,15	0,50	0,80	6,91
2. inv. br.: 32	8,10	5,10	1,50	3,00	0,55	0,80	7,22
3. inv. br.: 538	8,50	4,90	1,60	3,60	0,45	1,00	11,00
4. inv. br.: 34	9,70	7,20	0,95	2,50	-	1,30	39,52
5. inv. br.: 537	12,65	8,25	1,05	4,40	0,62	-	48,81
Arrowhead (MGK)	length of arrowhead	length of point	width of point	length of tang	least Ø of tang	most Ø of tang	weight (gr)

Measurements in centimeters

Popis 1
List 1

Ostruge (sl. 8:1-3, 9:1)

1 Željezna ostruga s kotačićem lučno izvijenih krakova. Kotačić trna ostruge nesačuvan. Trn ostruge kratak i ovalno raskovan. Vrhovi trna zaobljeni. Krakovi ostruge završavaju raskucanom okruglom pločicom s okruglom rupom za pričvršćivanje ostruge na obuću (sl. 8:1). MGK, inv. br.: 4212. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g.²⁷

Metrološki podaci: v. popis 2.

2 Željezna ostruga s kotačićem i lučno izvijenim krakovima. Trn ostruge izduljen s kupolastim ispupčenjima na vanjskim stranicama kod osovine kotačića. Kotačić šesterokrak sa 6 šiljaka. Krakovi ostruge na krajevima povijeni prema dolje, s raskucanim proširenim pločicama oblikovanim poput broja osam. Raskucana završna pločica spojena s krakovima u svom gornjem dijelu. Na završnoj pločici dvije rupe za vezivanje (sl. 8:2).

MGK, inv. br.: 30. – Travanj 1953. g., donio Franjo Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 2.

3 Željezna ostruga s kotačićem i lučno izvijenim krakovima. U gornjoj polovici krakovi ukrašeni tordiranjem. Trn izduljen i rascijepljen u obliku slova V. Na vrhu trna kupolasto ispupčenje na vanjskim stranicama. Kotačić šesterokrak (sa 6 šiljaka). Krakovi ostruge na krajevima povijeni prema dolje. Raskucana završna pločica u formi pravokutnika s dvije okrugle rupe za pričvršćivanje ostruge na odjeću (sl. 8:3).

MGK, inv. br.: 541. – Svibanj 1964. g., donio Franjo Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 2.

4 Željezna ostruga s dugim trnom i ravnim zakošenim krakovima. Trn lagano zakošen prema dolje i blago raskucan u obliku slova V. Vrh trna s kupolastim ispupčenjima s vanjske strane lagano se sužuje prema završetku. Krakovi ostruge na krajevima lagano povijeni prema gore s raskucanom završnom pločicom u obliku broja osam. Na jednom kraku ostruge sačuvana je ovalna hvataljka remena za vezivanje ostruge. Kotačić ostruge osmerokrak (sl. 9:1).

MGK, inv. br.: 540 – 1960. g., donio Josip Mašić iz Starigrada.

Metrološki podaci: v. popis 2.

S Kamengrada potječu ukupno četiri ostruge: 3 komada stariji su nalazi (sl. 8:2-3, 9:1), dok je 1 primjerak bez radla nađen 1982. g. prilikom arheoloških istraživanja istočnog podzida kamengradske utvrde (sl. 8:1). Svi ovi pripadaju ostrugama s kotačićem, dva sa šesterokrakim (sl. 8:2-3), jedan s osmerokrakim (sl. 9:1), dok na ostrugi nađenoj 1982. g. kotačić nije sačuvan. Na sva četiri primjerka krakovi ostruge su asimetrični u odnosu na

trn koji je kod naših ostruga više (sl. 9:1) ili manje izduljen (sl. 8:2-3), a u samo jednom slučaju veoma kratak.

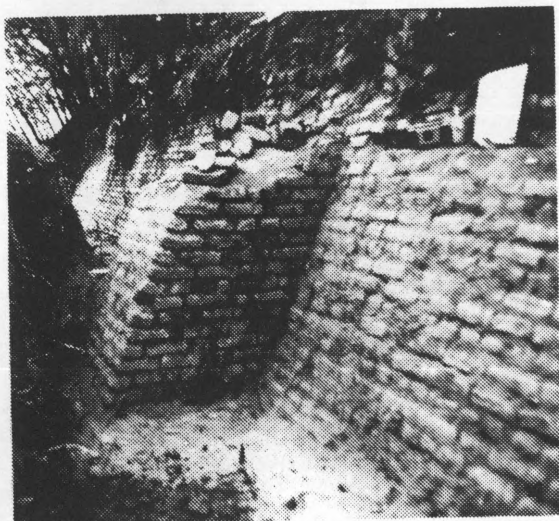
Ostruga nađena prigodom arheoloških iskopavanja na Kamengradu u jesen 1982. g. ujedno je najstariji dosada ustanovljeni nalaz ritterske opreme nađene na ovom lokalitetu. Dobro je poznato da pojavu kotačića na srednjovjekovnim ostrugama treba datirati u vrijeme između 1210-1240. g.²⁸ ili u nešto kraći vremenski raspon kada govorimo o nalazima iz kijevske Rusije (1220-1230. g.).²⁹ S različitim varijacijama u izradi osnovnih elemenata (krakovi ostruge, trn, završna pločica i sl.) ostruge s kotačićem održat će se na evropskom tlu do kraja 17. i poč. 18. st.,³⁰ a znatno pojednostavljene naći će se i u 19. i 20. st.³¹

Veličine u centimetrima (cm)							
Ostruge s kotačićem (MGK)	dužina	širina	dužina trna s kotačićem	dužina trna bez kotačića	Ø kotačića	težina (gr)	
1. inv. br.: 4212	11	6,65	-	1,46	-	37,22	
2. inv. br.: 30	14,55	9,00	4,75	3,40	3,33	56,13	
3. inv. br.: 541	15,35	9,12	5,65	4,35	3,85	72,254	
4. inv. br.: 540	17,10	10,20	7,76	6,70	5,35	85,90	
Rowel-spurs (MGK)	length	width	length of prick with rowel	length of prick without rowel	Ø of rowel	weight (gr)	

Measurements in centimeters

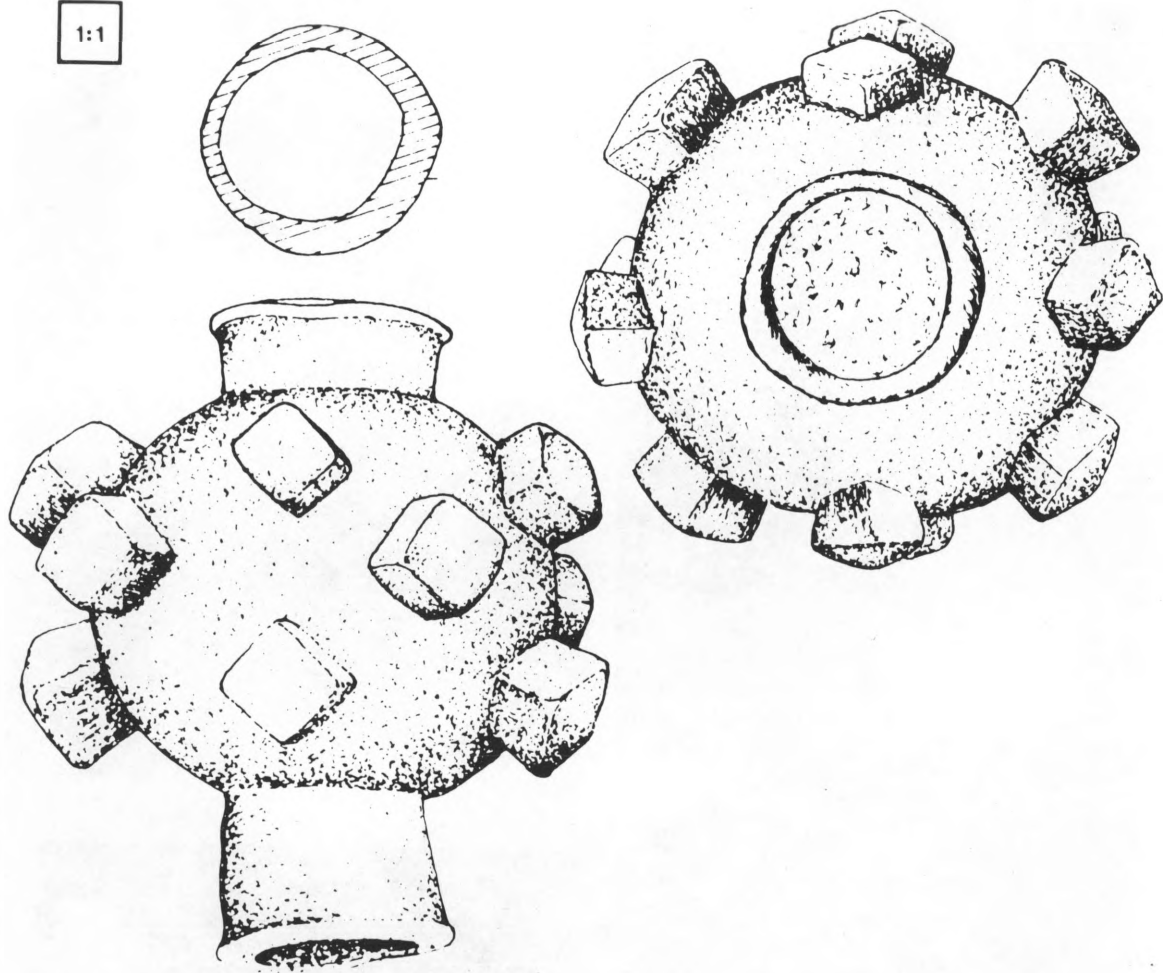
Popis 2
List 2

Naš primjerak, međutim, pripada grupi starijih ostruga ove vrste. Na ovu tvrdnju upućuje nas okrugla završna pločica s jednom rupom za vezivanje čime se naš primjerak uklapa u ostruge Ruttkayevog tipa C-b.³² S obzirom da okrugla završna pločica nije povijena prema dolje krakovi ostruge ne spajaju se sa okruglom završnom pločicom u gornjem dijelu već s njenim središnjim dijelom. Razliku u oblikovanju ovog detalja Ruttkay nije zabilježio niti pobliže ispitaio pa nam je zaključiti da završna pločica spojena s krakovima u svom gornjem dijelu ili nije zašupljena u slovačkom arheološkom fundusu ili je Ruttkay ne

Sl. 5 – Istočni (1) i sjeveroistočni dio (2–4) podzida kamengradske utvrde.
 Fig. 5 – The eastern (1) and northeastern (2–4) segments of the wall system of the fortress of Kamengrad.

1:1

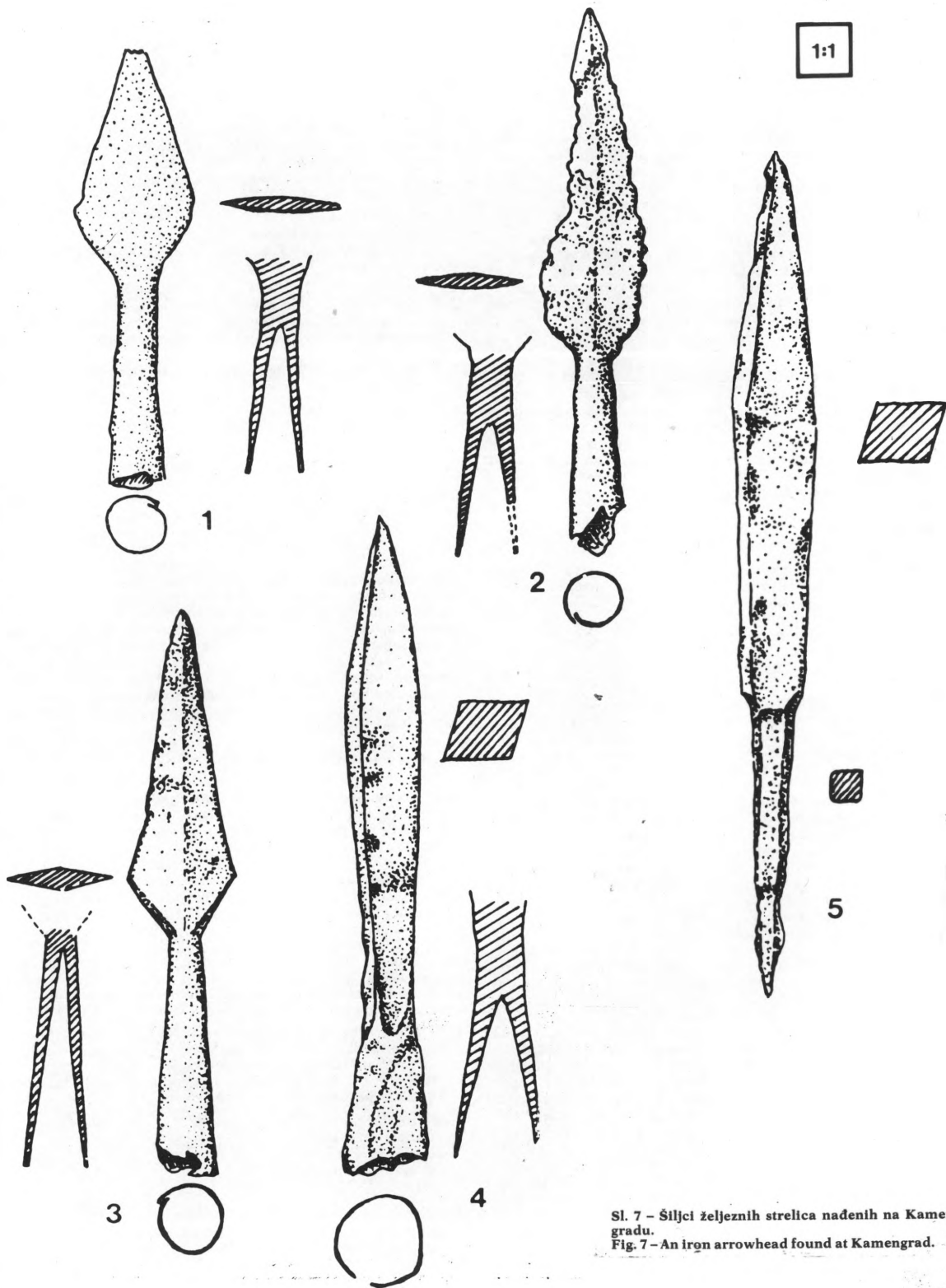

Sl. 6 – Glavica željeznog buzdovana nadenog na Kamengradu.
Fig. 6 – A mace head in iron found at Kamengrad.

datira prije sredine 14. st.³³ Nama je ona ipak u kronološkom smislu nezaobilazna, pa stoga i veoma važna. Završnu pločicu povijenu prema dolje i spojenu s krakovina ostruge u svom gornjem dijelu nalazimo, gotovo u pravilu, na ostrugama koje starija arheološka literatura stavlja u drugu polovicu 14. st.³⁴ Među njima nalazimo i ostruge čija završna pločica ima formu dvaju krugova poredanih u nizu (oblik broja osam)³⁵ ili pravokutne pločice s dvije rupice za vezivanje.³⁶ Zato ćemo nalaz s Kamengrada (sl. 8:1) koji uz to ima elipsoidno raskovani i na vrhu zaobljeni veoma kratak trn pripisati oblicima s očito prisutnim starijim tipološko-kronološkim elementima koje nalazimo, kako smo već ranije kazali, na ostrugama Ruttkayevog tipa C-b.

U Slovačkoj su pojedini primjerci ostruga ovog tipa datirani novcem druge pol. 13. st. (poglavito posljednje četvrtine 13. st.) ili pak kao naseobinski nalazi registrirani u horizontu druge pol. 13. do sredine 14. st.³⁷ Ovakva datacija mogla bi se odnositi i na naš nalaz. Mi ćemo ipak, uzimajući u obzir odnos krakova ostruge i okrugle završne pločice, gornji datum nastanka ostruge iz Kamengrada (sl. 8:1) pomaknuti bliže početku 14. st.

Preostale dvije ostruge (sl. 8:2-3) mlade su od već spomenutog nalaza ustanovljenog prigodom arheoloških iskopavanja 1982. g. Obje su proizvod 14. st. i u osnovi slične (izduženiji i u obliku slova V raskovani trn, kupolasta zadebljanja na vanjskim stranicama trna, prema dolje povijena i proširena završna pločica s dvije rupe za pričvršćivanje remena). Zanimljivo je da prvi primjerak ima izdužen i ravan trn (bočni presjek) i završnu pločicu u obliku osmice (sl. 8:2). Drugi primjerak ukrašen kosim narebnjenjima u gornjem dijelu krakova nosi izdužen trn stanjen prema vrhu dok je završna pločica povijena prema dolje i u formi pravokutnika s dvije rupice za vezivanje (sl. 8:3).³⁸ Pravokutna završna pločica i trn sužen prema vrhu važan su stilističko-tipološki element koji treba uzimati u obzir kod raspoznavanja ostruga 15. st. U našem slučaju elementi 14. st. još su uvijek prisutni (lučno savijeni krakovi ostruge, kupolasta ispupčenja na vrhu trna i sl.). Stoga ćemo naš drugi primjerak (sl. 8:3) moći okvirno datirati u drugu pol. 14. st. kao izrazitiji i u neku ruku kvalitetniji proizvod ostruga Nagyevog tzv. »sigismundskog tipa«.³⁹ Relativno kronološki promatran naš prvi primjerak bit će stariji i stilistički bliži sredini 14. st. (sl. 8:2).

Sl. 7 - Šiljci željeznih strelica nađenih na Kamengradu.
 Fig. 7 - An iron arrowhead found at Kamengrad.

Posve je drugačijih obilježja treći slučajni nalaz u našem opisu označen brojem 4 (sl. 9:1). Odlikuju ga ravni zadblijali krakovi i izdužen, ravan i prema vrhu sužen trn. Krakovi trna blago su raskovani i u obliku slova V. Trn je ravan i lagano zakosjen prema dolje pa je zbog toga još uvijek u okvirima tipoloških karakteristika 14. st. Ravni krakovi ostruge približavaju naš primjerak ostrugama 15. st. koje Nagy svrstava u svoj »hunjadijevski i jagelovički tip«.40 Osobito je zanimljiv položaj završne ploče i njen odnos prema krakovima ostruge. Poblize, on je gotovo ili čak paralelan s ravnim krakovima ostruge na koje se nastavlja već dosta izdužen trn još uvijek povijen prema dolje. Baš taj element prisutan je na ostrugama nastalim pol. 15. st.41 Tek će u drugoj polovici 15. st. prevladati ostruge s dugim ravnim trnom više ili manje zakosjenim prema gore. Stoga ćemo i naš posljednji primjerak s Kamengrada datirati okvirno u prvu pol. 15. st. On bi, istina, mogao nastati i u vrijeme oko 1400. g., ali nam se čini da je početak 15. st. datum primjereniji stilističko-tipološkim elementima koji karakteriziraju najmlađi primjerak ostruge nađene na Kamengradu (sl. 9:1).

Stremen (sl. 9:2)

1 Željezni stremen kruškolikog oblika okruglih krakova (Ø 0,6 cm) u donjem dijelu kod stajaće plohe valjkastih i s unutarnje strane ravno izbrušenih. Ravna stajaća ploha napravljena je od tankog elipsoidnog raskucanog lima na rubovima odeljalog i lagano savijenog prema dolje. Ušicu za vješanje čine dvije poprečne tanje limene šipke (nestale, sačuvane samo u tragovima). Ispred njih postavljena je šira poprečna šipka u funkciji osigurača i štitnika remena.

MGK, inv. br.: 28. – Travanj 1953. g., donio Franjo Mašić.

Metrološki podaci:

- visina stremena: 15,8 cm.
- širina stremena: na vrhu – 5,3 cm; najveća širina krakova – 11,2 cm; kod stajaće plohe – 8,2 cm.
- veličina stajaće plohe: dužina – 7,6 cm; širina – 4,5 cm.
- širina poprečne limene šipke: 1 cm.
- Ø krakova: 0,6 cm.
- težina stremena: 113,52 gr.

Neobično malen broj publiciranih kasnosrednjovjekovnih stremena daje nalazu s Kamengrada osobitu vrijednost. Zanimljiva forma stremena nađenog na utvrdi čiji je život najintenzivniji u 14. posebice drugoj pol. 14. st., a zatim se u prvoj pol. 15. st. polako gasi i 1446. g. definitivno prestaje, može upotrijebiti i dati vrijedan prilog boljem poznavanju tipološko-kronološkog razvoja stremena u ovom dijelu Evrope, osobito u hrvatsko-ugarskom prostoru. Naš stremen stilistički se i tipološki bitno razlikuje od tzv. »romaničkih« stremena 12. i 13. st., posebno od onih koje zajedno s pratećom ratničkom opremom nalazimo u grobovima kumanskih velikodostojanstvenika druge pol. i kraja 13. st. u istočnoj Mađarskoj.42 Oni su članovi velike i raznorodne porodice ovalnih stremena koji su u zapadnoj Evropi prisutni kao import ili utjecaj s Istoka od druge pol. 10. do sredine 11. st.43 Njima nasuprot stoje stremeni u obliku trokuta, trianglera ili trapeza koji krajem 13. i u 14. st. predstavljaju jednu znatno raniju zapadnoevropsku tradiciju.44 Repertoar tipova i formi obogaćuju poč. 14. st. asimetrični zapravo raznorodni trapezoidni oblici i nama zanimljivije kruškolike forme. Ovim potonjima pripada i stremen nađen na Kamengradu.

Naš primjerak odlikuje se i drugim tipološkim značajkama karakterističnim za stremene 14. st. (sl. 9:2). Ovdje pomislimo, u prvom redu, na jedan složeniji mehanizam za vješanje stremena o remen. Naime, nasuprot remene ušice oblikovane poput poprečne šipke čija je jedina funkcija bila da nosi romanički stremen, na stremenu iz Kamengrada ispred poprečne šipke (dvodijelna) postavljena je nešto šira poprečna pločica kao osigurač i štitnik remena. Ravna stojeća ploha sačinjena je od tankog elipsoidnog lima na rubovima lagano savijenog prema dolje. Analogni primjerci s konkavnim stajaćom plohom datirani su do kraja 14. st. Ako jednostavne okrugle krakove stremena (pri dnu valjkastog presjeka s uglačanom unutarnjom stranom) objasnimo starijim elementima, datacija stremena nađenog na Kamengradu biti će bliža razdoblju oko sredine 14. st.

Potkove (sl. 9:3-4)

1 Željezna potkova okruglog oblika s krakovima koji se naglo sužuju prema svojim krajevima. Krajevi krakova raskovani su u oštre izdignute i izdužene švarke (jedan viši, jedan niži – 1,6 i 1,4 cm). Potkova je manja i dosta lagana. Unutarnji rub krakova znatno je tanji u odnosu na vanjski. Na svakom kraku nalaze se po tri pravokutne rupice raspoređene na jednakoj udaljenosti. Prema obliku potkova bi najvjerojatnije pripadala prednjoj desnoj nozi jahačkog konja (sl. 9:4). MGK, inv. br.: 4204. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka istraživanja 1982. g.

Metrološki podaci:

- duljina potkove: 11,9 cm.
- raspon krakova: 10,5 cm. – razmak krakova: 6,2 cm.
- visina švarka: 1,6 i 1,4 cm.
- težina potkove: 94,40 gr.

2 Ulomak željezne potkove (prednje noge konja?). Debljina potkove na vanjskom i unutarnjem rubu ravnomjerna. Na sačuvanom kraku tri ravnomjerno raspoređene pravokutne rupice. Švarak izdignut, izdužen i oštar (sl. 9:3). MGK, inv. br.: 4205 – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka istraživanja 1982. g.

Metrološki podaci:

- duljina ulomka potkove: 13,6 cm.
- težina: 81,82 gr.

Sudeći po šturim opisima a zacijelo znatno češćim nalazima potkove su najnepopularniji dio arheološkog materijala, u našoj stručnoj literaturi slabo proučen i pretežno zanemaren. Osim pojedinačnih spomena i rijetkih publiciranih i opisanih nalaza u domaćoj literaturi prezentiran je samo jedan doista vrijedan tekst B. Vikić-E. Walter, posvećen različitim oblicima potkova, među njima i većem broju srednjovjekovnih, iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu.46 U tipologiji P. Baxe potkove oblikovane poput naše mogle bi se pripisati njegovom tipu III čiji najstariji primjerci datiraju u drugu pol. 13. st.47 Važno je odmah naglasiti da izduženi i šiljat oblik švarka ne poznaju potkove publicirane od P. Baxe (tip III=tzv. španjolski tip potkove). Stoga će naše potkove biti mlađeg datuma i sudeći po komparativnom materijalu pripadati 14-15. st.48 Začudo, još nije zabilježen nalaz konjskih žvala kao što je to slučaj s nalazom ovog dijela konjske opreme na srednjovjekovnom lokalitetu Kopričnički Bregi-Seće (Tab. 3)49

Ostali metalni nalazi (sl. 10-12)

U ovu grupu ubrajamo niz raznorodnih metalnih predmeta prikupljenih godinama za zbirku MGK: ulomak kamene kule – inv. br.: 26, željezna predica četvrtastog oblika, bez igle – inv. br.: 29, željezna predica ovalnog oblika s iglom – inv. br.: 359, željezna kuka – inv. br.: 33, željezna sulica – inv. br. 536, željezni čavli – inv. br. 34, 2320. Na ovom mjestu mi ćemo publicirati samo predmete prikupljene iskopavanjima istočnog podzida u jesen 1982. g. Zanimljivo je da su oni prikupljeni većinom u sjeveroistočnom dijelu gdje su otkriveni zajedno s većom naslagom gara i pepela (nalazi čavala baš u ovom dijelu govore o obrušavanju jedne drvene konstrukcije). Mali zlatarski čekić i željezni srp (sl. 10:2;11:3) kao i već ranije spomenuta ostruga bez sačuvanog kotačića na kratkom trnu (sl. 8:1) nađeni su oko sredine istočnog dijela podzida, preciznije kod zarušenja na središnjem dijelu istočnog podzida kamengradske utvrde (sl. 4:1).

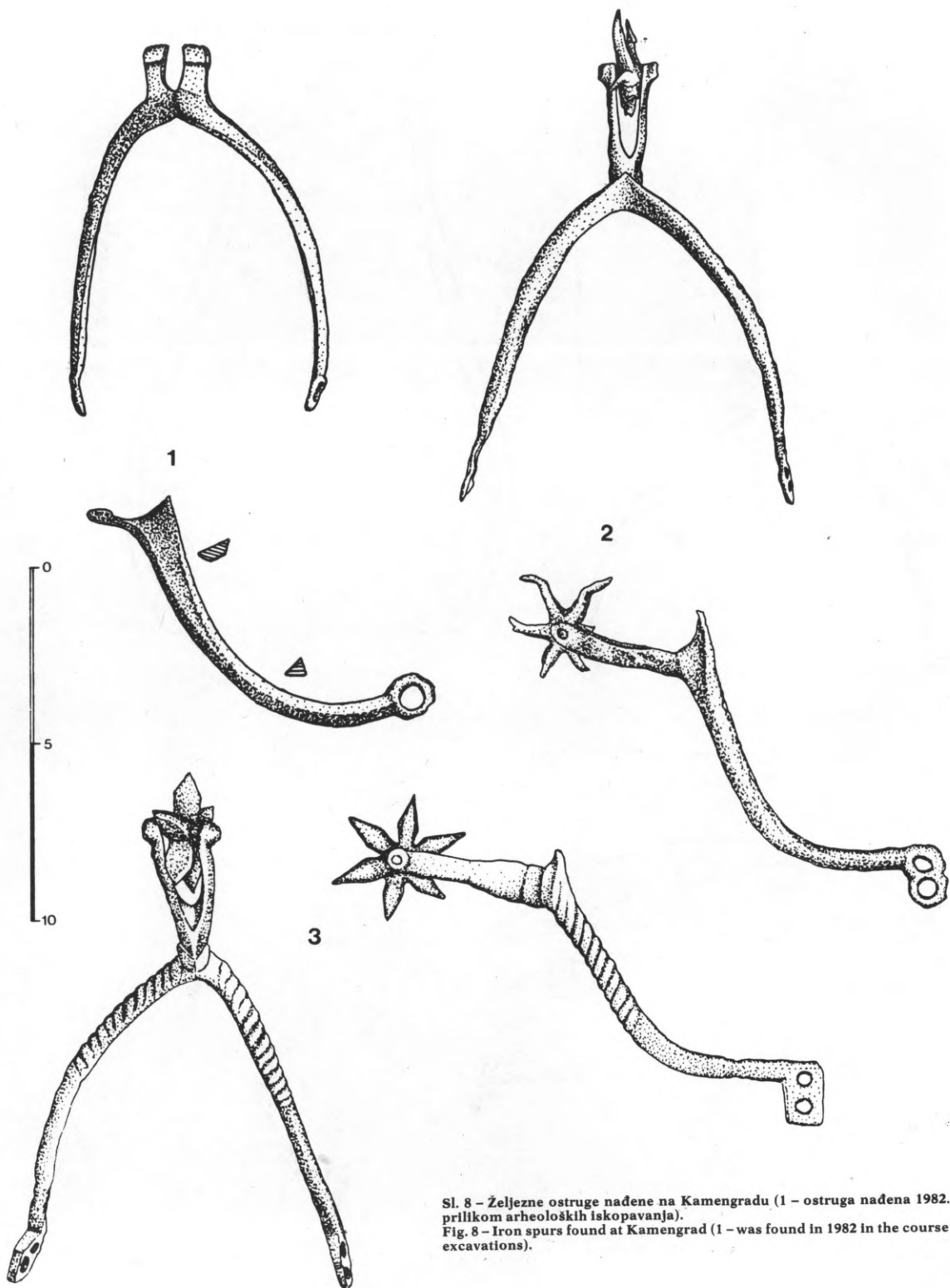
1 Oštećeni željezni jednosječni nož. Na oštećenju konkavno udubljenoj dršci ostaci dviju zakovica. Sječivo široko sa krakom i plitkim zubom na njegovoj donjoj trećini.

MGK, inv. br.: 4208 – Sredina istočnog dijela podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 10:1).

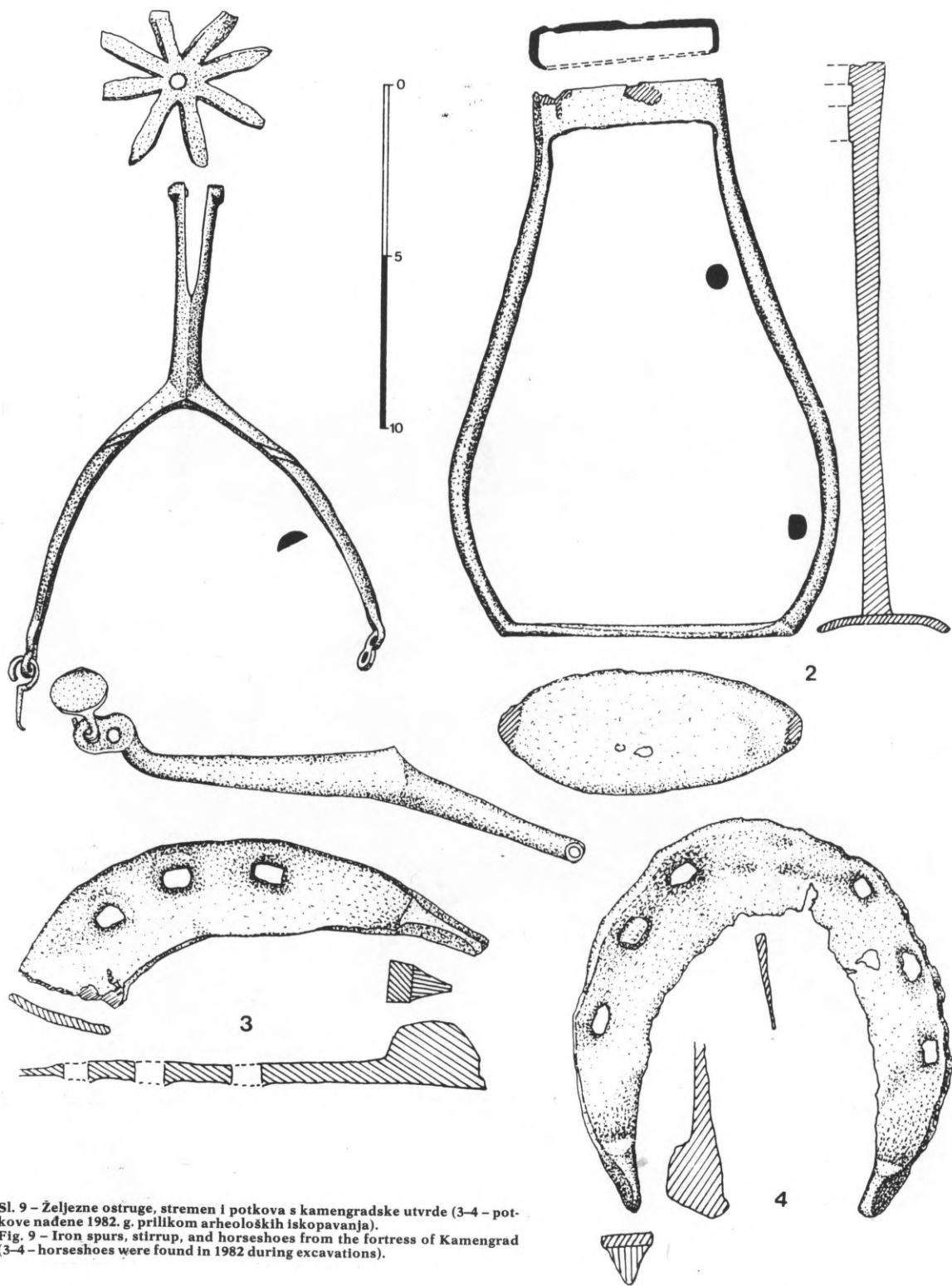
Metrološki podaci:

- dužina noža: 17,5 cm.
- dužina drške: 3,9 cm.
- dužina sječiva: 13,6 cm.
- težina: 32,47 gr.

2 Željezni zlatarski (?) čekić s glavicom koja je na jednoj strani proširena i tupa a na drugoj raskovana u relativno kratke rašlje. Vrat čekića završava bikoničnim prizmatičnim zadblijaj-

Sl. 8 - Željezne ostruge nađene na Kamengradu (1 - ostruga nađena 1982. g. prilikom arheoloških iskopavanja).
 Fig. 8 - Iron spurs found at Kamengrad (1 - was found in 1982 in the course of excavations).

Sl. 9 – Željezne ostruge, stremen i potkova s kamengradske utvrde (3-4 – potkove nađene 1982. g. prilikom arheoloških iskopavanja).
 Fig. 9 – Iron spurs, stirrup, and horseshoes from the fortress of Kamengrad (3-4 – horseshoes were found in 1982 during excavations).

njem na koje se nastavlja drška četvrtastog presjeka koso proširena prema kraju. Kraj drške presvučen bakrenim limom.
MGK, inv. br.: 4217. – Sredina istočnog dijela podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 10:2).

Metrološki podaci:

- dužina čekića: 13,8 cm.
- Ø tupog dijela glavice čekića: 0,9-0,8 cm.
- širina vrata: 0,67-0,62 cm.
- širina drške u donjem dijelu: 0,95-0,80 cm.
- visina brončane obloge: 2,3 cm.
- težina čekića: 36,69 gr.

- 3** Kameni brus četvrtastog presjeka s tragovima željezne alke za vješanje.

MGK, inv. br.: 4202. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 10:3).

Metrološki podaci:

- dimenzije brusa: dužina – 12,23 cm; visina 1,2 cm; širina 1,85 cm.
- težina: 65,22 gr.

- 4** Fragmentirane željezne škare. Hvataljke škara oblo profilirane s jedne strane povijene u kuku a s druge izvučene u kratak žičani navoj. Krakovi škara slabo očuvani i spojeni okruglom zakovicom.

MGK, inv. br.: 4211 – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 10:4).

Metrološki podaci:

- veličina ulomka: 6 cm.
- težina: 14,24 gr.

- 5** Željezna predica s oštrim četverbridim trnom. Nosač trna četvrtastog presjeka. Alka predice okruglog presjeka i prema kraju bubrežasto proširena.

MGK, inv. br.: 4214. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 10:5).

Metrološki podaci:

- dužina alke: 5,1 cm.
- širina alke: 4,5-3,9 cm.
- dužina trna: 5,6 cm.
- težina: 22,56 gr.

- 6** Željezni lanac s tri alke: dvije ovalne po sredini gotovo spojene i jedna okrugla u gornjem dijelu i prema vrhu sužena.

MGK, inv. br.: 4215. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 11:1).

Metrološki podaci:

- dužina lanca: 22,5 cm (8,9×8,5, 5×8,1 cm).
- težina: 120,295 gr.

- 7** Oštećeni željezni predmet od lima s raskovanom i savinutom kukom s dvije okrugle ušice na krajevima.

MGK, inv. br.: 4210. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 11:2).

Metrološki podaci:

- dužina 9 cm.

- 8** Željezni srp snažno savinutog sječiva s dugom tankom i prema kraju suženom drškom. Na kraju drške kratak savinut ježićac.

MGK, inv. br.: 4206. – Sredina istočnog dijela podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 11:3).

Metrološki podaci:

- dužina srpa: 35,9 cm.
- širina sječiva kod drške: 0,65 cm.
- dužina drške: 12,5 cm.
- težina: 101,69 gr.

- 9** Različiti dijelovi željeznog okova.

MGK, inv. br.: 4207-1, 4207-2, 4213. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 11:4; 12:5-6).

- 10** Ulomak olovnog predmeta poligonalnog presjeka i okrugle unutarnje plohe.

MGK, inv. br.: 4203. – Sjeveroistočni dio podzida, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 12:4).

- 11** Tri željezna čavla. Svi četvrtastog presjeka dva su svinuta.

MGK, inv. br.: 4216-1, 4216-2, 4216-3. – Sjeveroistočni dio podzida, kod zarušenja, arheološka iskopavanja 1982. g. (sl. 12:1-3).

Metrološki podaci:

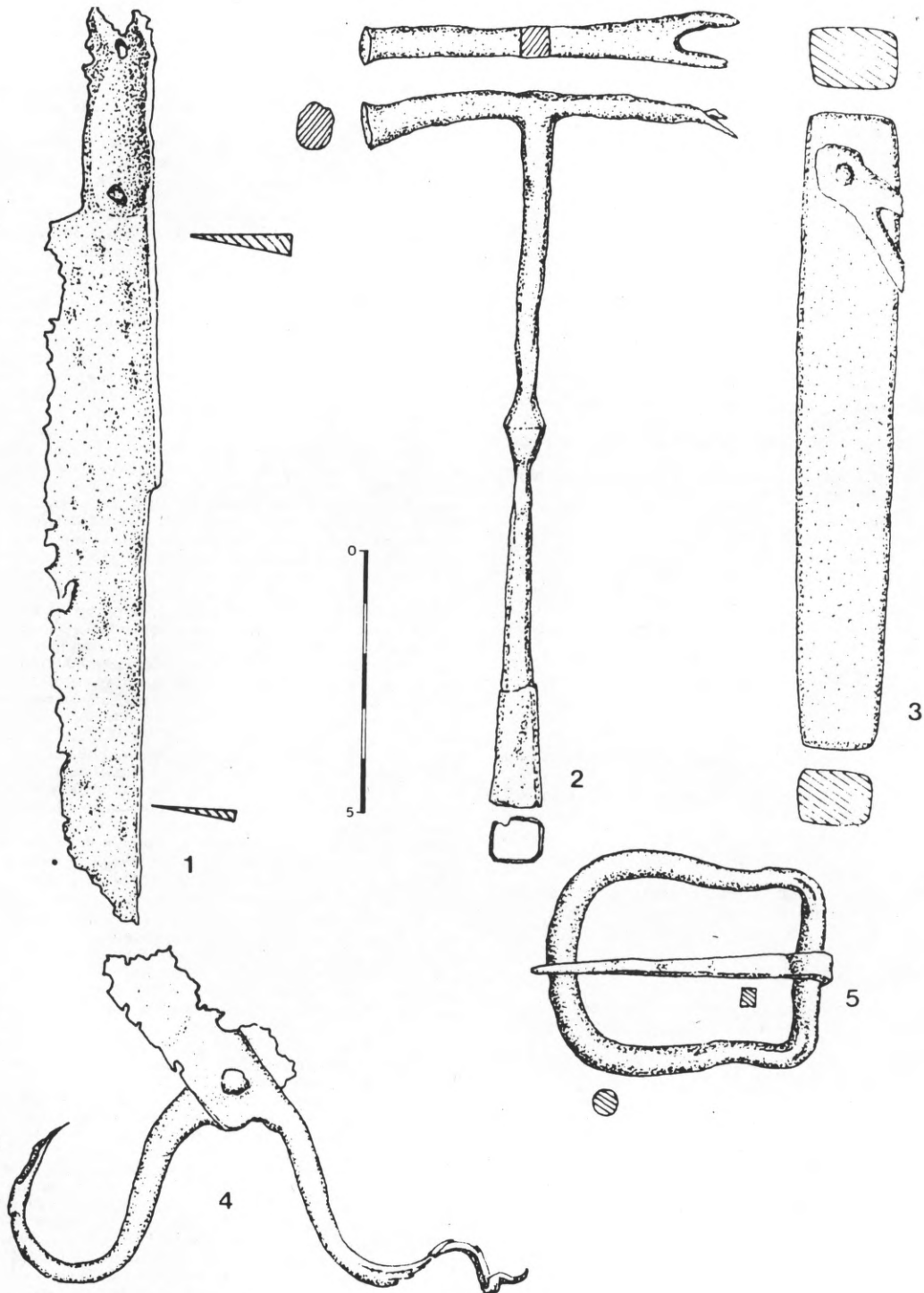
- dužina: 10,79,6 i 7,7 cm.

- težina: 13,82, 7,46 i 8,86 gr.

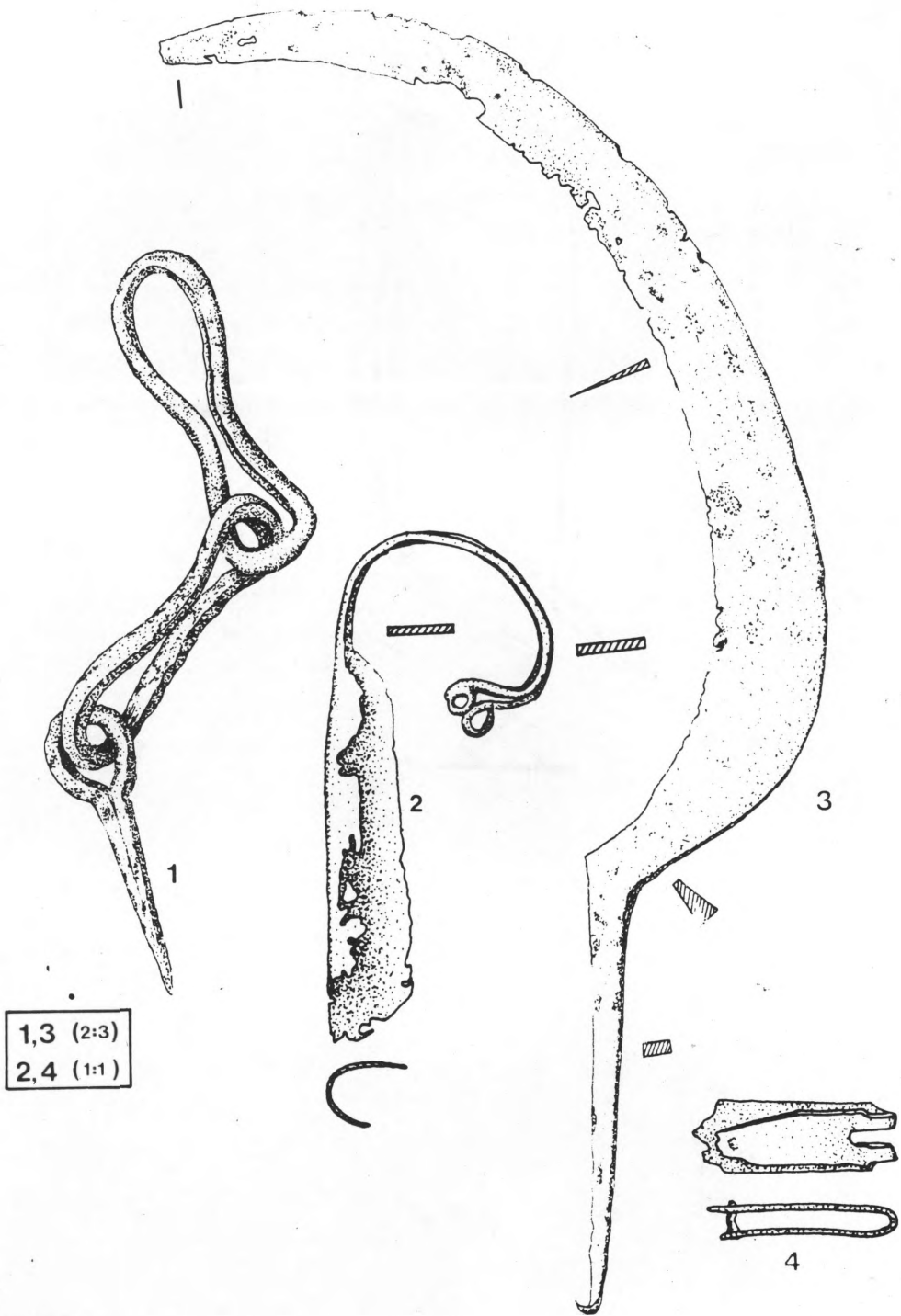
Arheološki materijal prikupljen na brežuljku smještenom nasuprot Podravkine »Podravske kleti« već sada pruža dosta zanimljivih podataka o vremenu u kojem je utvrda na »Zakletom bregu« živjela i opstojala. Sudeći po nalazima ostruga, a njihov broj nije malen (4+1)⁵⁰ ovdje su se okupljali ili dolazili pripadnici ritterske konjice čijoj se opremi ova vrsta nalaza jedino i može pripisati. Nalaz ostruge (i potkova) neposredno ispod vrha brijega u podnožju podzida govorio bi u prilog prisustvu ovog društvenog sloja već u razdoblju od druge polovice 13. st. do sredine 14. st.⁵¹ Nalazi tipološki kasnijih primjeraka ostruga, a s njima i nalazi stremena i već spomenutih konjskih potkova ukazuju na prisustvo konjanika kroz čitavo 14. st. sve do u prvu polovicu 15. st. Nalazi oružja ritterske konjice nisu ustanovljeni što ujedno znači da ćemo jedini primjerak buzdovana nastalog zacijelo u drugoj polovici 14. st. pripisati opremi i naoružanju pješaka-ratnika. Strelice su također i prvenstveno sastavni dio naoružanja pješadije. Tipološki razvrstane one pokrivaju vremenski raspon od 9. do prve pol. 15. st. Ako bi okvirnu dataciju ove vrste zaista prihvatili to bi značilo da je utvrda na »Zakletom bregu« znatno starija od vremena kada se u izvornicima prvi puta stvarni javlja (1272. g.).⁵² Objektivno gledano dosadašnji stupanj istraženosti lokaliteta ne pruža nikakvih elemenata za ovako ranu dataciju nastanka utvrde tim više što se listoliki i romboidni oblici strelica javljaju i u 13. st. kada je oko utvrde, čini se, doista bilo sukoba i borbi. Vršci strelica samostrela, posebno primjerak s trnom za nasad mogao bi biti svjedokom propasti kamengradске utvrde (1446. g.) jer je u tipološkom pogledu primjeren vršcima strelica samostrela prve polovice 15. st. Iz grupe ostalih metalnih nalaza treba izdvojiti mali željezni zlatarski čekić koji ćemo zbog njegovih karakteristika pripisati 14. st.⁵³ kada je ovakav oblik alata mogao biti upotrebljen za iskucavanje limenog nakita izrađenog u plemenitom metalu čestog i raširenog u vrijeme prvih hrvatsko-ugarskih kraljeva anžuvinske loze.⁵⁴ Posredno, dakako, moglo bi se s obzirom na nalaz čekića u središnjem dijelu istočnog podzida utvrde pretpostaviti postojanje adekvatne radioničke aktivnosti povremene ili trajne i u samoj kamengradskoj utvrdi. Moguće je, naravno, posve drugačije rješenje jer je u neposrednoj blizini zlatarskog čekića ustanovljen nalaz poljoprivredne alatke, tj. željeznog srpa s obilježjima karakterističnim za podmaklo 14. st.⁵⁵ U tom slučaju može se pomišljati i na postojanje adekvatne kovačke djelatnosti u samoj utvrdi tokom 14. st. ako ne i nešto kasnije. Nalazi čavala, kazali smo već ranije, najvjerojatnije pripadaju urušenom dijelu drvene konstrukcije sjeveroistočnog dijela podzida, a to ne bi s obzirom na okolnosti nalaza i povijesne podatke nastupilo prije sredine 15. st.

Arheološki materijal prikupljen na »Zakletom bregu« nastao je ili je korišten u vremenskom rasponu od oko 200 godina, tj. od druge pol. 13. do pred drugu pol. 15. st. Isto se može kazati i za ovdje napublicirane keramičke nalaze⁵⁶ koji pored uobičajene slavenske keramičke produkcije poznaju i svijetlo bojano keramik (ornamentiranu crvenkastim pastelnim uzorkom) karakterističnu za kasnija razdoblja života utvrde.⁵⁷ Sitni ulomci stakla nađeni podno sjeveroistočnog dijela podzida mogli bi se datirati u isto vrijeme⁵⁸ i zaključiti nalazom fajanse kojeg ćemo datirati u kasnije razdoblje života utvrde.

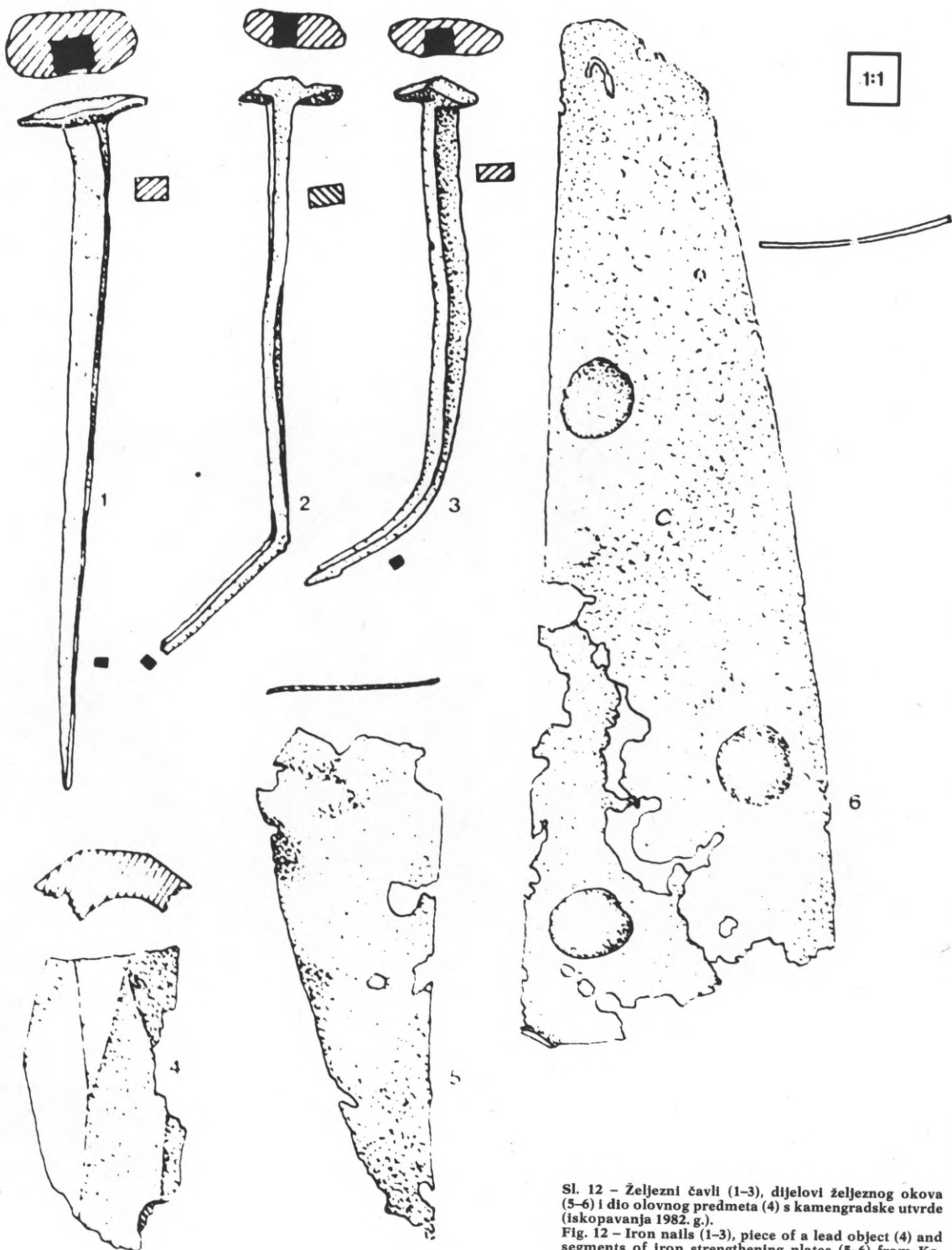
Arheološkim istraživanjima prikupljeni podaci vraćaju nas ponovno na postojeću, bolje rečeno sačuvanu povijesnu građu, u pravilu rijetku ili rjeđu koliko su događaji kronološki dalji i za nas stariji. Zanimaju nas, dakako, samo oni koji se odnose na povijesni razvoj današnje Koprivnice i njene bliže okolice ili kako je već 1458. g. u izvornicima nalazimo pod nazivom *d i s t r i c t u s K a p p r u n z t a*.⁵⁹ Potrebno je odmah naglasiti da u izvornicima treba razlikovati po društvenom statusu i političkoj strukturi suprotne nazive *c a s t r u m* (utvrda) od *n a z i v a c i v i t a s* (varoš), a uz to kao suštinski drugačiji i slojevitostu oprečan onom našem *c i v i t a s K a p r o n c h a* još i jedan *s u b c a s t r o*, *v i l l a d e s u b c a s t r o* ili *o p p i d u m d e s u b K u w a r* u smislu suburbija, dakle podgrađa s tek djelomično sličnim ali zacijelo postupno stjecanim političkim statusom kakav su Koprivnica i njeni građani sebi pribavljali još pod Henrikom III Gisingom (1308. g.), zatim ba-

Sl. 10 – Željezni nož (1), zlatarski čekić (2), brus (3), željezne škare (4) i željezna kopča (5) s Kamengrada (iskopavanja 1982. g.).
 Fig 10 – Iron knife (1), goldsmith's hammer (2) whetstone (3), iron scissors (4) and iron buckle (5) from the fortress of Kamengrad (excavations in 1982).

Sl. 11 – Željezni lanac (1), željezni srp (3) i dijelovi željeznog predmeta (2,4) s kamengradske utvrde (iskopavanja 1982. g.).
 Fig. 11 – Iron chain (1), iron scythe (3) and parts of iron objects (2,4) from the Kamengrad fortress (excavations 1982).

Sl. 12 - Željni čavli (1-3), dijelovi željeznog okova (5-6) i dio olovnog predmeta (4) s kamengradske utvrde (iskopavanja 1982. g.).
 Fig. 12 - Iron nails (1-3), piece of a lead object (4) and segments of iron strengthening plates (5-6) from Kamengrad (excavations 1982).

nom Mikcem Mihaljevićem (1338. g.) i napokon pod kraljem Ludovikom I (1356. g.). Razlikujući tako dva naselja i dva svijeta, jedno kao castrum, a drugo kao civitas prepoznat ćemo i utvrditi izvorni naziv utvrde na »Zakletom bregu« (sl. 13).

Već je ranije primijećeno⁶⁰ castrum Kopurnycha, u istom tekstu ali samo malo dalje Kapurnicha,⁶¹ prvi se put spominje 1272. g. Po nazivu, dakle, barem sličan ako ne i isti s onom fluium Quopurnica spomenuta 1207. g. u jednoj darovnici hrvatsko-ugarskog kralja Andrije.⁶² Nešto kasnije, 1308. g. javlja se i jedna civitas de Kaproncha (communitas) po društvenom određenju suprotna onom ranijem castrumu (utvrđi).⁶³ Tek se 10. ožujka 1353. g. spominju prvi put zajedno i u istom izvorniku castrum civitas onaj prvi kao castrum Keukaproncha (Keuproncha ?) zapravo Kamena Koprivnica, a onaj drugi nazivan čas Kaproncha čas Kopruncha, naravno u statusu jedne varoši, dakle civitas.⁶⁴ Zanimljivo je, također, da je herceg Stjepan (1350, 1353-1354. g.)⁶⁵ pridodao već ranije stečenim povlasticama koprivničkih građana, između ostalog i pravo da »... (ips) am civitatem nostram Kapronucha vndique ligneis firmamentis siue parietibus obcincionem ipsorum firmiorem circumvallare et in locis exituum ipsius civitatis supra duas portas (eiu)sdem similiter ligneis edificiiis turres preparari et edificari facere«.⁶⁶ Ako već ranije nešto barem slično nije postojalo, a moglo bi se pretpostaviti da jeste,⁶⁷ koprivnička općina (civitas Kaproncha) stekla je 1353. g. pravo da naselje okruži drvenim utvrdama s opkopom (jarkom) i da na ulazima u naselje postavi dvije drvene kule. To je bila novost ne samo za koprivničku općinu već i za njoj obližnju, po političkom i upravnom statusu oprečnu, utvrdu (castrum) u današnjem Starigradu. Od tada su oba naselja bila utvrđena – jedno s tek stečenim pravom na drvenu palisadu (?), zemljani opkop (jarak) i dvije drvene kule na ulazima (civitas Kaproncha), a drugo, kako smo već ranije vidjeli, građeno u čvrstom materijalu od cigle i kamena pa i stoga s nazivom castrum Keukaproncha (Kamena Koprivnica). Sve do potkraj 1407. g. naziva se naša utvrda Kapruncha (1355. g.) ili Kwkaproncha (1407. g.).⁶⁸ Tek će se 17. siječnja 1408. g. uz već znanu nam Kwkaproncha, srećom usporedo i u istom tekstu, pojaviti novi, valjda već u puku rašireniji naziv Kwuar⁶⁹ kasnije češće ispisivan kao Kuvar, ali donesen i kao Kwar, Kuuar, Kywar, Kyuar, Kewar, Kuvar, pa čak i Kybar što je prevedenica na mađarski naše dvoriječi Kamenutvrda, pa zato Kamen-grad, dakle Kamengrad.

Zahvaljujući očito lokalnom karakteru dijela arhivske građe Pavlinskog samostana u Strezi dolazi nam pred oči počev od 1414. g. (15. studeni) uz castrum Kuvar i još jedan de sub castro ili villa de sub castro u smislu i sa značenjem de sub Kywar.⁷⁰ Taj naš suburbij, u kojem je Dočkal prepoznao nikog drugog doli samu civitas Kaproncha,⁷¹ ima sve atribute jedne varoši. Tu su, dakle: villicus i iudex, te oni najbrojniji cives seu hospites ili cives ac populi, a tek tu i tamo poneki i obagiones. Ti naši cives seu hospites de sub castro i njihovavilla de sub castro ili oppidum de sub Kywar imaju 1458. g. svog župnika Antona koji kao plebanus ecclesiae, s. Emerici de Swbkwuar koji sa svojim župljanima živi i poslije trgičnog kraja kamengradske utvrde 1446. g. Poslije razaranja Kamengrada živi taj naš suburbij (de sub castro Kywar) još i 1477. g., ali tada nazivan de Ztari-grad,⁷³ pa pomalo kopneći, gubeći sjaj i značaj, a valjda i pučanstvo, ostaje bez župne crkve koja će na samom početku 16. st. (1501. g.) biti samo kapela s rektorom i kapelanom (Nicolaus rector capelle in Owar, Marcus cappelanus eiusdem),⁷⁴ pored naselja koje je već tada pa i sada samo Owar, odnosno Starigrad,⁷⁵ i dok je Kamengrad postavljen »Ruder eines alten Schloss«⁷⁵ uspio ući u legendu i postati »Zaklet breg«, ovih godina ponovno otkrivajući svoje lice, teži će zadatak nas arheološki biti potraga za njegovim podgrađem (suburbium) smještenim negdje u njegovoj bližjoj okolici. Indicija za to, možda, već i ima (!).

Zanimljivo je da će utvrda Kamengrad od svog prvog ulaska u pisanu povijest 1272. g. pa do svog uništenja 1446. g. biti

gotovo neprestano u rukama i vlasništvu ugarskog kralja. To dakako ne bi trebala biti neka osobita novost. Naime, »svaka zemlja, utvrda, grad itd. pripada kralju i samo je on smije podjeljivati.«⁷⁶ Međutim, ovaj postulat i nije mnogo značio, posebice kod posljednjih Arpadovića. Pa ipak 1272. g. dolazi nam vijest da je kastelan Kamengrada Bachalar (Bogodar)⁷⁷ koju godinu ranije stao na stranu kralja Stjepana V (1270-1272. g.) i njegova sina Ladislava IV Kumanca (1272-1290. g.), suprostavivši se najvjerojatnije Henriku II Gisingu čiji su posjedi u to vrijeme već prošireni na srednjovjekovnu Slavoniju pa tako i na našu koprivničku Podravnu. 1309. g. u Koprivnici (civitas Kaproncha, Kapruncha) boravi i smatra ju svojom Henrik III Gising,⁷⁸ a 1315. g. i njegov sin Ivan.⁷⁹ Tek 1326. g. primijećujemo da su neke zemlje Gisingovaca i n t e r e t a s K o p r u n c h a e t R y u c h a darovane od bana Mikca Mihaljevića poznatog po vjernosti i odanosti kralju Karlu Robertu.⁸¹ Od tada na dalje Kamengrad je stalno u rukama slavonskih banova i ugarskog kralja. Takvim ga treba smatrati čak i onda kada je, kako bi mi danas kazali, dan u zakup zagrebačkom biskupu Ivanu Albenu i Ulrihu Celjskom pod kojim je 1446. g. razoren. Sve ovo nazivamo kako da bi još jedanput skicirali povijest Kamengrada, već da bi naglasili njegov položaj u kulturnoj povijesti koprivničke Podravine. Sve to Kamengrad je stekao zahvaljujući svom geopolitičkom i strateški važnom položaju. Ukazali smo na to već u uvodu ali bi sada podsjetili i na onu, danas ne tako značajnu, asfaltnu cestu što preko Jagnjedovca vodi u Rovišće kao dio u sredsjačkoj Posavini.⁸⁴ U tom kontekstu važnost cestovnog pravca Koprivnica-Križevci bila bi u prvo vrijeme od manjeg značaja i u odnosu na stvarno značenje termina »via Colomani regis« znatno recentnija. Na takvu tvrdnju upućuje i smještaj Kamengrada na brežuljku neposredno uz cestu prema Jagnjedovcu, dakle uz samu »via Colomani regis«. S Kamengrada se tek djelomično mogla kontrolirati trasa ceste Koprivnica-Križevci koja svojim pravcem, vjerojatno, nije bitnije odstupala od današnjeg asfaltnog puta.⁸⁵ Međutim, prema Križevcima vodio je još jedan, nešto zapadniji, cestovni pravac. To je put koji od Rasinja, dolinom korita potoka Gliboki, pored Apatovca vodi prema, u srednjovjekovnim izvorima toliko puta spominjanom, Glogovnici. I ondje je, kao i na »Zakletom bregu«, na prvim obroncima Kalničkog gorja na brdu »Budim«⁸⁶ smještena srednjovjekovna utvrda, tj. ispravno ubiciran Opoj-grad,⁸⁷ navodno sagrađen od bana Opoja 1236. g.⁸⁸ Pridajući Kamengradu istu geopolitičku i stratešku važnost kao i rasinskom Opoj-gradu⁸⁹ mišljenja smo da obje utvrde treba staviti u neke približno slične kronološke okvire kao vidljivi trag jedne politike koja je do oko sredine 13. st. već bila jasno formirana te očito živjela i postojala. »Via Colomani regis«, u neposrednoj blizini Kamengrada, mogla bi doista asociirati i na ranije datume⁹⁰ što nam dosadašnji nalazi s Kamengrada ipak ne dopuštaju pomisliti. No, treba kazati da oba srednjovjekovna puta, kako onaj što prolazi pored Opoj-grada, tako i onaj koji se tako dobro kontrolira s našeg Kamengrada⁹¹ imaju svoje hipotetičko središte na mjestu današnjeg sela Đelekovca gdje su registrirani značajni nalazi materijalne ostavštine bjelobrdskog kulturnog kruga⁹² i gdje smo, oslanjajući se na podatke o starom koritu rijeke Drave,⁹³ pretpostavili postojanje jednog srednjovjekovnog prelaza preko ove rijeke⁹⁴ (sl. 14). Treba nam zaključiti da i pojavu »viam« ili »stratam Colomani regis« nije moguće jednostavno objasniti vojničkom cestom (via excrucialis) i preko njega pridodati svim nazivljima srednjovjekovnih cesta (magna via, via antiqua, vetera via)⁹⁵ isto značenje bez da se osjeti očita povijesna sljevitost korištenih termina.⁹⁶ »Via Colomani regis«, koja prolazi pored Kamengrada i vodi put Rovišća i Čazme, što je i njen temeljni panonski (slavonski) dio, okončava svoj put u sisačkoj Posavini (?). Odatle je nalegavši na antičku magistralu, mogla nastavljati dolinom rijeke Une i ostvariti vezu Bihac-Knin, odakle se zatim relativno lako moglo dospjeti do svih urbanih središta u srednjodalmatinskom obalnom posaju. Iz sisačke Posavine mogla je »via Colomani regis« voditi i put Topuskog gdje bi u nazivu Petrova gora (Pet-rov gozd) imala svoj povijesni pandan. Tamo bi ona kao via m veteram, viam magnam, viam antiquam, izgubila značenje jednog očito u ranom srednjem vijeku afirmiranog antičkog pravca: (viam Đelekovec) – Koprivnica – Kamengrad – Rovišće – Čazma – (Sisak).⁹⁷

Godina	Csstrum (castellanus)	Civitas (clives/hospites)	Literatura
1272.	Kopurnycha, Kapurnicha	-	CD VII, 415 Nr. 369
1308/1309/1315.	-	Kapruncha, Kaproncha	CA I, 386 Nr. 350
1327. (16. rujan)	castellani de Kopruncha	-	CD IX, 359 Nr. 296
1331. (2. srpanj)	castellani de Kopruncha	-	CD IX, 567 Nr. 458
1331. (19. kolovoz)	castellanus de Kaproncha	-	CD IX, 570 Nr. 462
1338. (3. svibanj)	-	Kopruncha Koprincha, Kaproncha	Laszowski 1900, 170 Nr. 1 CD X, 389 Nr. 287
1339. (31. listopad)	-	Koproncha	CD X, 499 Nr. 351
1352. (12. listopad)	-	Kaproncha	CD XII, 127 Nr. 87
1353. (10. ožujak)	Keukaproncha Keuproncha (!)	Kaproncha, Kopruncha Kapruncha	Laszowski 1900, 171 Nr. 2 CD XII, 149 Nr. 107
1353. (21. svibanj)	-	Kaproncza	CD XII, 168 Nr. 123
1353. (8. prosinac)	-	Kapruncha, Kappruncha Kaproncha, Kappruncha Kapruncha	Laszowski 1900, 172 Nr. 3 CD XII, 215 Nr. 161
1354. (7. siječanj)	Kukaproncha Kaproncha, Kaproncha	Kaproncha Kappruncha	Laszowski 1900, 173 Nr. 4 CD XII, 218 Nr. 163
1355. (27. travanj)	Kapruncha Kapruncha	Kapruncha Kapruncha	Laszowski 1900, 174 Nr. 5 CD XII, 288 Nr. 217
1356. (4. studeni)	-	Kapruncha Kapruncha	Laszowski 1900, 174 Nr. 6 CD XII, 373 Nr. 280
1369. (19. srpanj)	-	Kaproncha Kaproncha	Laszowski 1900, 177 Nr. 7 CD XIV 67 Nr. 41
1371. (3. svibanj)	-	Kaproncha Kaproncha	Laszowski 178 Nr. 8 CD XIV, 333 Nr. 246
1372. (2. veljače)	-	Kaproncha Kapruncha	Laszowski 1900, 179 Nr. 9 CD XVI, 392 Nr. 290
1376. (1. svibanj)	-	Kaproncha Kaproncha	Laszowski 1900, 179 Nr. 10 CD XV, 200 Nr. 140
1391. (22. travanj)	-	Kaproncha Kaproncha	Laszowski 1900, 180 Nr. 1 CD XVII, 343 Nr. 248
1394. (5. ožujak)	-	Kaproncha Kaproncha	Laszowski 1900, 181 Nr. 12 CD XVII, 378 Nr. 401
1405. (16. listopad)	-	Caproncha (!)	Laszowski 1900, 1881 Nr. 13
1407. (12. prosinac)	Kwkaproncha	Kaproncha	Laszowski 1900, 182 Nr. 14
1408. (17. siječanj)	Kwuar, Kwkaproncha	Kaproncha	Laszowski 1900, 215 Nr. 15
1411. (29. kolovoz)	-	Kaproncza	Laszowski 1900, 217 Nr. 16
1411. (29. kolovoz)	-	Kaproncha	Laszowski 1900, 219 Nr. 17
1412. (2. kolovoz)	-	Kaproncha	Laszowski 1900, 220 Nr. 18
1414. (15. ptudeni)	Kuwar (+ de sub Kuwar)	-	Dočkal 1953, 113 Nr. 1
1417. (15. veljače)	Kwar	-	Dočkal 1953, 114 Nr. 2
1424. (19. siječanj)	(de sub castro Kuuar)	Kapruncha	Dočkal 1953, 114 Nr. 3
1424. (23. studeni)	-	Kaproncha	Laszowski 1900, 221 Nr. 19
1427. (10. siječanj)	Kuwar (+ de sub castro Kuwar) Kwvar	-	Dočkal 1953, 115 Nr. 4 Dočkal 1956, 172 Nr. 5
1427. (17. rujan)	Kywar (+ de sub castro Kywar)	-	Dočkal 1953, 115 Nr. 5
1427. (5. prosinac)	-	Kaproncha	Laszowski 1900, 220 Nr. 20
1429. (12. svibanj)	(de sub castro Kyuar)	(Kaproncza)	Dočkal 1953, 116 Nr. 6
1431. (8. ožujak)	Kuwar (+ de sub castro Kuwar)	-	Dočkal 1953, 116 Nr. 6

Godina	Castrum (castellanus)	Civitas (cives/hospites)	Literatura
1433. (14. ožujak)	Kuvar	Kaproncza	Tkalčić 1894, 72 Nr. 63
1433. (2. travanj)	Kuvar (+ villa sub castro) Kuvar	-	Dočkal 1953, 117 Nr. 8
1433. (20. srpanj)	Kewar	Kaproncza	Tkalčić 1894, 77 Nr. 66
1433. (28. listopad)	Kewar	Kaproncza	Tkalčić 1894, 78 Nr. 67
1434. (16. ožujak)	Kuvar	Kaproncza	Tkalčić 1894, 88 Nr. 70
1434. (25. srpanj)	Kawkaproncza	Kaproncza	Tkalčić 1894, 96 Nr. 74
1438. (11. svibanj)	Kuvar (de sub castro Kyuwar /Kywar)	- -	Dočkal 1953, 118 Nr. 9
1441. (19. svibanj)	(de sub castro Kuvar)	-	Dočkal 1953, 118 Nr. 10
1441. (24. lipanj)	Kywar (+ de Subkywar)	-	Dočkal 1953, 119 Nr. 11, 122 Nr. 18
1444. (21. travanj)	(sub castro Kuvar)	-	Dočkal 1953, 119 Nr. 12
1445. (25. lipanj)	Kuvar	-	Dočkal 1953, 120 Nr. 13

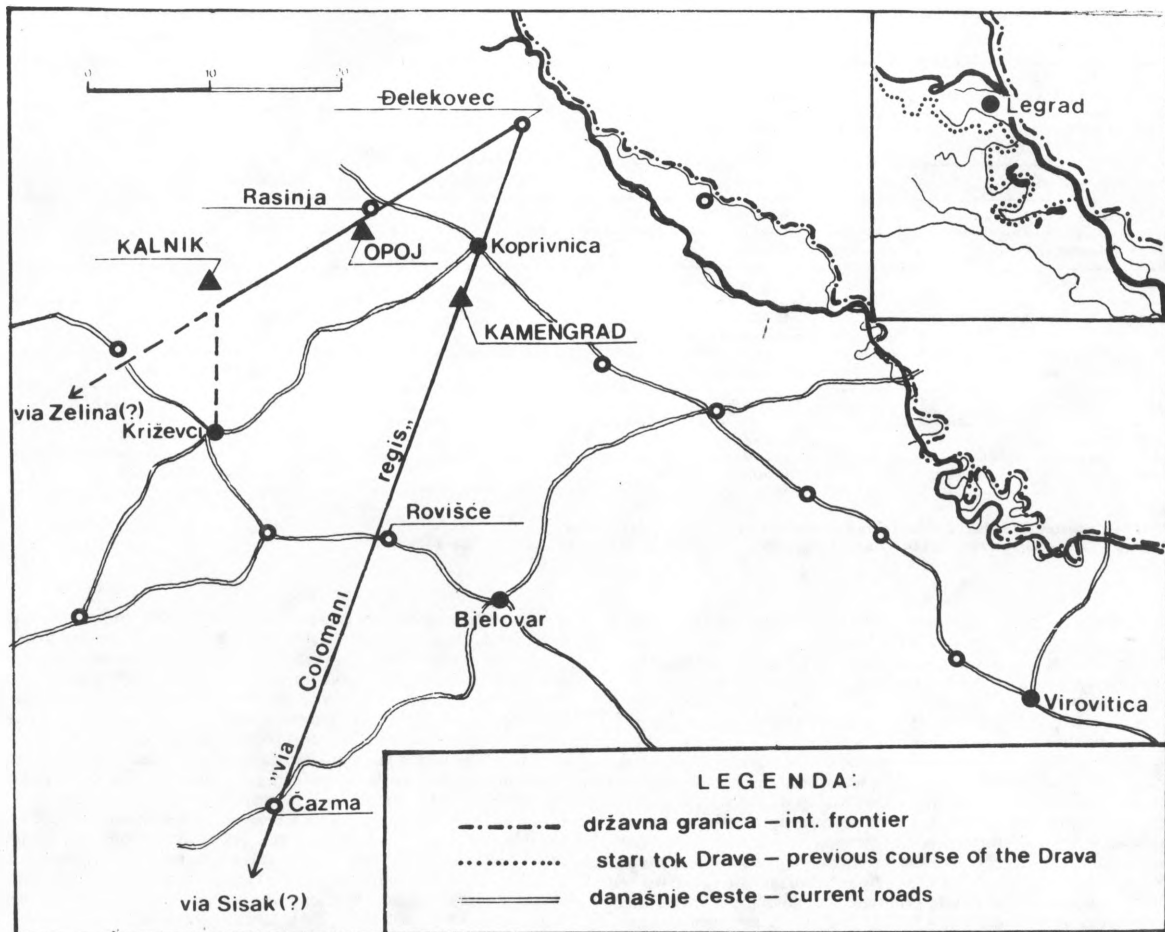
Sl. 13 – Castrum (utvrda) i civitas (varoš) u povijesnim izvorima (1272–1445. g.).
Fig. 13 – Castrum (fortress) and civitas (civic settlement) in historical sources from 1272–1445 A.D.

Sve ono što je uvjetovalo gradnju Kamengrada dovelo je kasnije do njegove propasti. Položaj utvrde u vrijeme njegove gradnje nametnula je potreba da se markira ali i zaštititi neki od glavnih komunikacijskih smjerova, a njegova osovina očito je ležala na pravcu sjever-jug (i obratno). Sve dok je sistem zasnovan na važnosti baš ovog smjera i niti jednog drugog imao povijesnu prednost i kamengradska utvrda imala je svoj *raison d'être*. Zato i nije postojala potreba da se utvrđenje podiže i razvija u nizini poput one u kojoj leži ondašnja koprivnička varoš a danas industrijski i privredno razvijena Koprivnica. Dapače, i sama korivnička varoš, vidjeli smo ranije, izrasla je i postojala na istom komunikacijskom pravcu koji je uvjetovao gradnju i nastanak utvrde na »Zakletom bregu«. Za kasniju civilnu Koprivnicu stvarno je važan tek onaj trenutak (ne raniji od kraja 12. i početka 13. st.) kada ponovno oživljava još u antici važna prometna transverzala čiji je smjer položen na pravcu zapad-istok (i obratno). Tek je tada koprivnička varoš stekla važnost i pobudila interes. Iz njega je zatim proizašao manje više poznat pravac razvoja ovog srednjovjekovnog grada. Istovremeno, Kamengrad je ostao stajati ondje gdje je sagrađen i onakav kakav je prvotno mogao biti. Naime, ako su i postojale, a to će naredna arheološka istraživanja nadamo se pokazati, građevinske faze Kamengrada nisu mogle biti brojne. Zapravo, konfiguracija terena nije dopuštala nikakvo znatnije širenje. Veće dogradnje ovdje se nisu mogle obaviti bez velikih zemljanih radova i građevinskih zahvata u okolišu. Stoga Kamengrad nije mogao biti proširen niti ozbiljnije dograđivan. Za nova vatrena oružja utvrda poput ove nije bila pogodna. Kada je početkom 15. st., zbog događaja u srednjovjekovnoj Srbiji, još više poraslo značenje komunikacijskog pravca istok-zapad, Kamengrad je već bio samo recidiv jednog prošlog vremena. Sve ovo dobro se uklopilo u povijesni trenutak koji je nastupio 1446.g., kada je Hunyady (Sibinjanin Janko) sve ove okolnosti okončao fizičkim uništenjem utvrde. Ona potom i nije trebala biti obnavljana, već je, umirući zajedno s epohom u kojoj je nastala, još neko vrijeme putovala iz ruke u ruku prepuštajući svoju ulogu tada već daleko važnijoj koprivničkoj varoši.

II Arheološka istraživanja na Kamengradu i okolo njega kompleksan su istraživački zahvat. Ne treba, naime, ispuštati iz vida činjenicu da je naselje ili utvrda o kojoj pišemo nastala kao proizvod vremena, potreba i shvaćanja saživljenih i doživljenih kroz prostorne, društvene i ekonomske relacije u kojima je tadašnji i današnji Kamengrad samo fosilni otisak jednog davnog i stvarnog života. Reducirati život u njegove ideje na suhoparnu

stvarnost jednog oronulog zida značilo bi isto što i ne prepoznati ljudsku vrstu u prostranstvima vlastite kulturne povijesti. Stoga nam i nije bila želja odmah i poštotojno istražiti unutrašnju strukturu Kamengrada jer ona, najvjerojatnije poprilično devastirana, pa čak i takva vrlo dobro zaštićena šumom i debelim slojem zemlje, neće biti sutra u stanju boljem od onog u kakvom već danas jest. Radije smo pažnju usredotočili na identifikaciju nekog za nas posebno zanimljivog topografskog podatka. Među njima daleko je najvažniji i po značenju prvorazredan upravo onaj koji se odnosi na položaj nekadašnje crkve sv. Emerika. Uz crkvu sv. Emerika veže se ime Kamengrada (*castrum Kuvar*) kao što je i ime crkve sv. Nikole vezano uz ime koprivničke varoši (*civitas Kapruncha*). Ondašnjim žiteljima ovih dvaju naselja i njihovim suvremenimcima, piscima i kreatorima ispisanih stranica političke povijesti, korelacije poput ove nisu bile potrebne. Tu je i razlog da do danas u cijelosti i jasnoj formi nije doprlo sve ono što bi mi trebali ili željeli znati. No ipak, i na sreću, na marginama povijesnih zbivanja odigralo se i bilježilo štošta. Na taj način do nas je stigao podatak o crkvi sv. Emerika, smještenoj u ili podno Kamengrada. To na žalost ne bi bilo dovoljno samo po sebi kad ne bi postojali i neki drugi uz ovo pitanje usko vezani i jednako korisni podaci. Skupljeni u cjelinu pomoći će nam da što preciznije i točnije ubacimo crkvu sv. Emerika i potvrdimo ispravnost ubikacije utvrde u njenoj neposrednoj blizini (*castrum Kuvar*). Stoga ćemo neke od njih ovdje izdvojiti i posebno prikazati (sl. 15).

Crkva sv. Emerika (Mirka) javlja se u izvornicima tek 1441. g.⁹⁸ Više od sto godina stariji popis župa i crkava u zagrebačkoj nadbiskupiji i komarničkom arhidakonatu, kamo bi crkva sv. Emerika pripadala, sačinjen 1334. g., ne navodi ovaj sakralni objekt.⁹⁹ To bi značilo da crkva sv. Emerika u to vrijeme još nije bila sagrađena, te nije niti postojala. Iz urbara Pavlinskog samostana u Strezi saznajemo da je 24. lipnja 1441. g. ovdje služio »Antoninus plebanus ecclesiae s. Emerici de Kywar«¹⁰⁰, pa je jasno da je spomenuti sakralni objekt imao status župne crkve te je oko njega moglo ili moralo postojati groblje. Nešto kasniji dokumenti, međutim, pokazuju da je status ove crkve veoma brzo izmijenjen. Naime, popis župa zagrebačke nadbiskupije sačinjen 1501. g. spominje samo kapelu istog imena u Starigradu (=Ovar) navodeći stenogramski kratko: »Nicolaus rector capelle in Owar, Marcus capellanus eiusdem«.¹⁰¹ Od 1659. g. pa sve do rušenja 1823. g. kapela sv. Mirka prepuštena je brizi skrbnika, pa je kanonske vizitacije zagrebačkog Kaptola relativno često posjećuju, ali zato i pobliže opisuju.¹⁰² Ono što je u ovom trenutku za nas zanimljivije sadržano je u činjenici da ovaj sakralni objekt

Sl. 14 – Glavne prometnice u koprivničkoj Podravini u drugoj polovici 13. st.
 Fig. 14 – Main routes in the Koprivnica district of the Podravina in the second half of the 13th century.

Crkva/kapela sv. Emerika/Mirka u Kamengradu/Starigradu

Povijesni izvori	Status sakralnog objekta	Kronološki odnosi
1	2	3
1441. g. (24. lipanj) »plebanus ecclesiae s. Emerici de Kywar« Dočkal 1953, 119 Nr. 11	ecclesia s. Emerici de Kywar (plebanus)	(?)–1441–1459–(?)
1459. g. (11. rujanj) »plebanus ecclesiae s. Emerici de Swbkwwar« Dočkal 1953, 122 Nr. 18; Dočkal 1956, 173 Nr. 12d.	ecclesia s. Emerici de Swbkwwar (plebanus)	ecclesia s. Emerici (?)–1441–1459–(?)
1501. g. »capella in Owar« Fr. Rački, o.c. n. 74; Dočkal 1956, 173; Horvat 1943, 95.	capella in Owar (rector, capellanus)	(?)–1501–1659(?) capella in Owar s. Emerici (?)

1659. (8. ožujak)	1744. (17. siječanj)
1700. (18. rujan)	1746. (8. veljače)
1702. (17. srpanj)	1759. (24. srpanj)
1716. (22. veljače)	1762. (4. lipanj)
1727. (12. svibanj)	1778. (12. rujan)
1733. (15. prosinac)	1787. (10. srpanj)
1738. (17. svibanj)	1804. (30. lipanj)
1742. (17. siječanj)	1810. (10. srpanj)
1823. (4. travanj) – kapela je srušena, a građevni materijal prodan na dražbi »kapela sv. Mirka u Starigradu« Horvat 1943, 95–100	

kapela sv. Mirka
u Starom Gradu

1659(?)–1823

kapela
sv. Mirka

(povremeno ima skrbnika)

Sl. 15 – Crkva/kapela sv. Emerika/Mirka podno Kamengrada: povijesni izvori (1), status sakralnog objekta (2) i kronološki odnosi (3).
Fig. 15 – The church/chapel of St. Emericus beneath Kamengrad: its history from sources (1), the status of its sacred buildings (2) and its chronological connections (3).

od svoje pojave u izvornicima 1441. g. pa sve do rušenja 1823. g. pokazuje dvije osnovne razvojne faze: prvu, kada živi i postoji kao župna crkva kamengradske utvrde i njegovog podgrađa i drugu kasniju fazu kada dolazi u funkciju grobljanske i memorijalne kapele seoskih naselja u bližjoj okolici, isprva s upraviteljem i kapelanom, a zatim sa skrbnikom i na brizi krajiške komande u Sokolovcu.

Ovo, naravno, neće samo po sebi riješiti dilemu oko ubikacije crkve sv. Emerika a s njom zajedno i utvrde na »Zakletom bregu« koju smo slijedeći druge izvornike već označili kao castrum Keukaproncha, tj. castrum Kuwar (=Kamengrad). Kanonske vizitacije zagrebačkog Kaptola, nastale u vremenu od 1659-1823. g., dodaju ovoj temi još nekoliko vrlo važnih podataka (sl. 16).

Lako se može zapaziti da se ovi podaci odnose na niz detalja one već ranije spomenute druge faze, kada crkva sv. Emerika egzistira kao kapela sv. Mirka, izgrađena od hrastove građe i

Kanonske vizitacije zagrebačkih kanonika (1659–1810. g.)	Izbor važnijih detalja iz opisa
1	2
1659. g. (8. ožujak)	Kapela sv. Mirka u lošem je stanju (zidani oltari posve prazni, zvono je uklonjeno; kapelu moraju uzdržavati stanovnici Bregova (40 kuća), Jagnjedovca (15 kuća) i Jerišina (7 kuća).
1700. g. (18. rujan)	Kapela ima hrastove temelje i stupove; zidovi kapele napravljeni su od šiblja (pletera), ožbukani i pobijeljeni vapnom; sa strane epistole su tri prozora; drveni tornjić sa zvonom; pred vratima predvorje s krovom.
1702. g. (17. srpanj)	Oko kapele loše ograđeno groblje , tu se pokapaju najsiromašniji žitelji iz neposredne okolice.
1716. g. (22. veljače)	Kapela je drvena i pobijeljena (u dobrom stanju, obnovljen krov); kapela nema sakristiju; uokolo postoji groblje s malo grobova (tu se samo katkad pokapaju mrtvac).
1727. g. (12. svibanj)	Kapela pobijeljena.
1733. g. (15. prosinac)	Kapela je udaljena 1 sat hoda od župne crkve sv. Nikole u Koprivnici ; kapela je izgrađena od hrastovine i pletera.
1738. g. (17. svibanj)	Kapela u slabom stanju.

Kanonske vizitacije zagrebačkih kanonika (1659–1810. g.)	Izbor važnijih detalja iz opisa
1	2
1742. g. (17. siječanj)	Kapela je podzidana, ožbukana, posve popravljena, s novim stropom i vratima; pod potaracan ciglom ; dograđena sakristija; groblje propisno ograđeno.
1744. g. (8. veljače)	»Pod tvrdom Stari Grad nalazi se podzidana kapela sv. Mirka« ; potaracana opekom; groblje okruženo grabom (jarkom).
1746. g. (29. siječanj)	–
1750. g. (15. listopad)	–
1758. g. (24. srpnja)	Toranj je trošan; oko groblja je ograda.
1762. g. (4. lipanj)	Podignut novi toranj.
1778. g. (12. rujan)	Drvena kapela udaljena je tri četvrt sata od župne crkve (sv. Nikole) , a nalazi se u dolini među vinogradima; cijela je kapela drvena; ima tornjić.
1787. g. (10. srpanj)	Kapela u trošnom i ruševnom stanju.
1804. g. (11. rujan)	–
1810. g. (11. rujan)	Kapela sv. Mirka nalazi se u šumi između vinograda uz mali potok Jagnjedovca ; kapela je drvena i četvrtasta; 1 sat hoda udaljena je od župne crkve sv. Nikole u Koprivnici; duljina kapele je 5 hvati, širina je 3 hvata i visina 1,5 hvati; vrata su na zapadnoj strani i pred njima je predvorje s tornjićem; sakristija je na sjevernoj strani a dva prozora na južnoj.
1823. g. (20. travanj)	Kapela sv. Mirka je srušena, inventar je prenesen u obližnje kapele (sv. Trojstva u Reki, sv. Andrije u Jagnjedovcu, sv. Vida na brežuljku Pribislavec u arealu Starog grada); građevni materijal prodan na dražbi.

Sl. 16 – Opis kapele sv. Mirka u razdoblju od 1659–1823. g.: kanonske vizitacije zagrebačkog Kaptola (1) i izbor važnijih detalja iz opisa (2).
Fig. 16 – Description of the chapel of St. Emericus in the period from 1659 to 1823 A.D.: a record of canonical visits from Zagreb's Kaptol (1) and a selection of the most important details (2).

šiblja u funkciji grobljanske ili memorijalne kapele, bez svog kapelana, ali pod skrbištvom privatnih lica i pod kontrolom vojne komande krajiških jedinica u Sokolovcu. Među ovima mi ćemo izdvojiti i kao informativne i korisne poredati u oviz i ponoviti one koji često, iako dosta kasni, ukazuju na kontinuitet i povezanost kamengradske utvrde s crkvom (kapelom) sv. Emerika (Mirka) u njenoj neposrednoj blizini. Pretočeni u neku vrstu definicije glasila bi: **Kapela sv. Mirka nalazi se u šumi između vinograda tik malog potoka Jagnjedovca podno tvrde Stari Grad, udaljena 3/4 ili 1 sat hoda od župne crkve sv. Nikole u Koprivnici.¹⁰³ Kapela sv. Mirka iz 1501. g.¹⁰⁴ isto je što i ecclesia sancti Emerici de Kywar 1441. i 1458. g.¹⁰⁵ i ecclesia sancti Emerici de Swbkuwar 1459. g.¹⁰⁶ 1501. g. javlja se pod nazivom capella in Owar,¹⁰⁷ a od 1659-1823. g. susrećemo je pod imenom kapela sv. Mirka u Starigradu¹⁰⁸ (sl. 17).**

Kapela sv. Mirka (Emerika)	
opći podaci	funkcionalni i građevni elementi
1	2
1 Udaljena 3/4 do 1 sat hoda od župne crkve sv. Nikole u Koprivnici	1 Temelji i stupovi od hrastovine
2 Smještena u šumi između vinograda uz mali potok Jagnjedovac.	2 Zidovi od šiblja i ožbukani
	3 Kapela naknadno podizdana
	4 Pod potaracem ciglom
	5 Groblje okruženo grabom (1744. god.)
	6 Dimenzije: 9,5 m duljina 5,7 m širina 2,85 m visina

Sl. 17 – Važniji detalji iz opisa kapele sv. Mirka: opći podaci (1) i funkcionalni i građevinski elementi (2).
Fig. 17 – Other important details from the description of the chapel of St. Emericus: general information (1) and functional and construction elements (2).

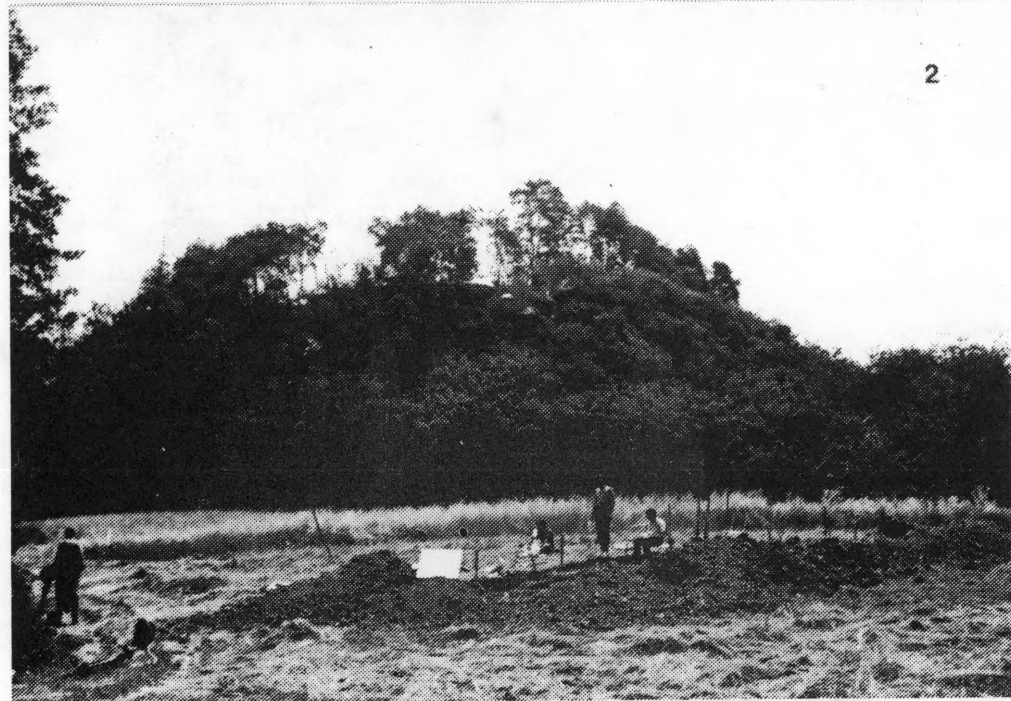
Reknosciranjem područja podno Kamengrada u proljeće 1982. g. (15.05.) uspjeli smo na niskom humku tik uz lijevu obalu potoka Jagnjedovca locirati poziciju s površinskim nalazima šuta i opeke koja je sama po sebi upućivala na mogući položaj crkve (kapele sv. Emerika) Mirka. U proljeće slijedeće godine na tom smo mjestu započeli sustavno arheološko iskopavanje (25.05.1983. do 30.06.1983.) i našu pretpostavku, čini se, potvrdili nalazom kasnosrednjovjekovne nekropole naišavši u jugozapadnom dijelu sonde i na temelje nekog objekta koji bi s obzirom na postojanje groblja uokolo mogao biti sakralnog karaktera (sl. 18.).¹⁰⁹ Sonda zamišljena isprva kao probni rov dužine 11 i širine 2 m proširena je odmah drugi dan u sondu veličine 12x6 m (72m²), s intencijom da se na ovom položaju započnu i narednih godina nastave sustavna arheološka istraživanja. Razlog izmjene prvotnog plana potakli su nalazi skeleta već u prvom otkopu koji nije dopirao do dubine veće od 15 cm. Iako smo orijentaciju sonde željeli uskladiti s pravcem sjever-jug očekujući nalaze grobova u smjeru istok-zapad (glava na zapadu) veoma malen okolni prostor uvjetovao je promjenu zamišljene orijentacije tako da je sonda 1 postavljena dužom stranom u pravcu sjever-jug, s otklonom koji od sjevera prema istoku iznosi 24°. Skeleti koji su se već u prvom otkopu pojavili, istina dosta oštećeni, polagani su u zemlju orijentirani u pravcu istok-zapad. Najčešće je ipak uočen otklon koji od zapada (položaj glave) prema jugu iznosi u prosjeku oko 20°. Prvi otkopni sloj

pokazao je još nešto, također veoma zanimljivo: u kvadrantima 1,7 i 13 uočene su veće količine opeke, kamena i maltera, mjestimično izmiješane s pojedinačnim nalazima arheološkog materijala (čavli, predice) ali bez zamjetljivih tragova sahranjanja; u kvadrantima 12 i 18 uočena je također veća količina cigle, kamena i maltera. U oba slučaja nalazi opeke, kamena, šljunka i maltera pokazivali su smjer približno adekvatan pravcu istok-zapad. Pokazat će se kasnije da ove dvije situacije nisu bile u istoj funkciji, jer će nalazi u kvadrantu 12 i 18 predstavljati ostatke temelja, najvjerojatnije one već spomenute crkve sv. Emerika, dok će ostaci cigle, maltera i kamena u kvadrantima 1,7 i 13 ovdje dospjeti nakon zatrpavanja ogradnog jarka koji je, kako smo to ranije pokazali, postojao oko drvene kapele sv. Mira i ondje povremeno obnavljan (sl. 19).¹¹⁰

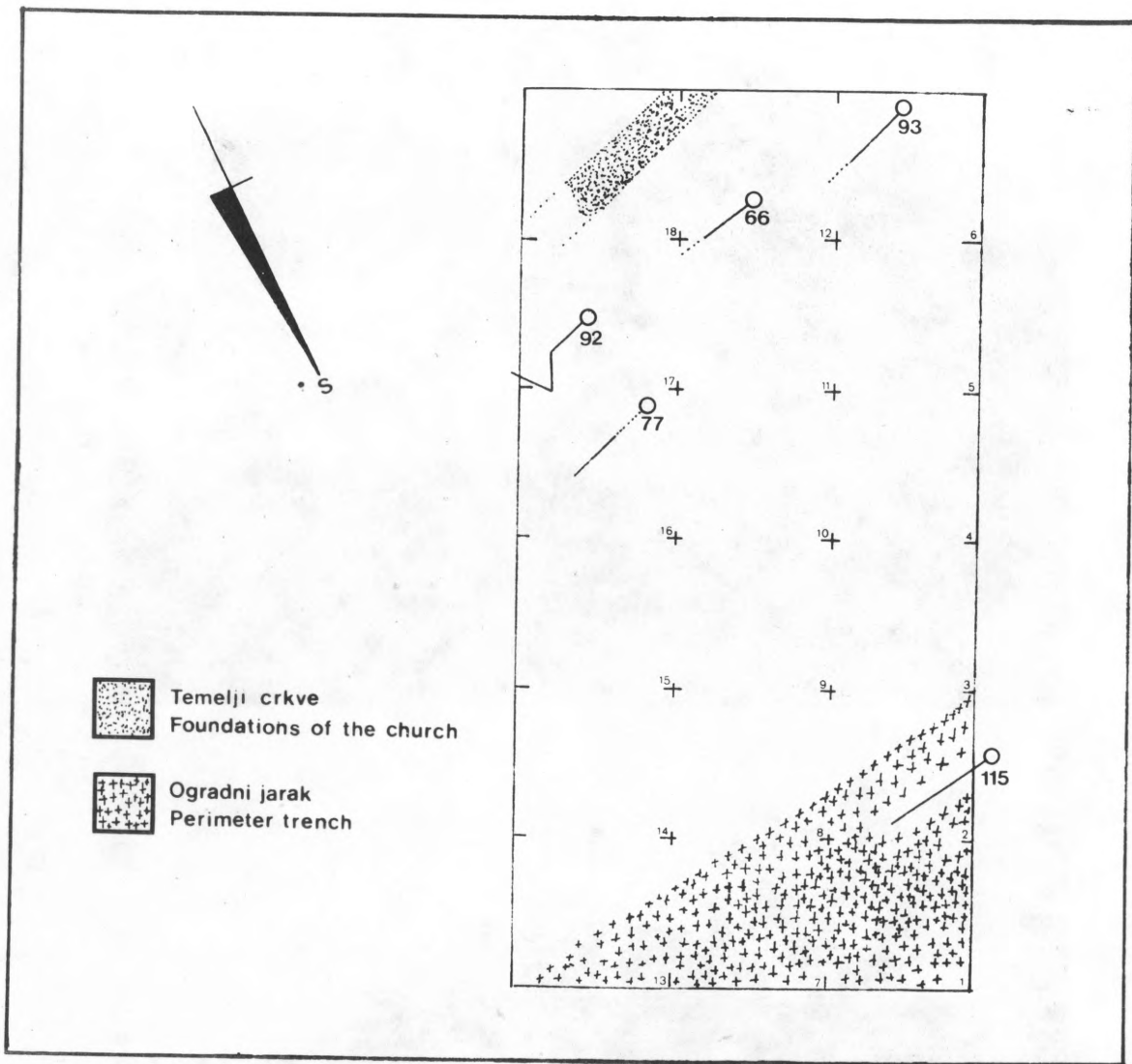
Na površini od 72 m², koliko je iznosila veličina sonde 1, pokopano je najmanje (?) 115 skeleta. Naime, prvi otkopni sloj sadržavao je dosta dislociranih kostiju koje su ispreturane prekopavanjem terena u potrazi za opekama, ali ponajviše oranjem zemljišta koje se ovdje donedavno provodilo (nakon uklanjanja kapele sv. Mirka). Uklanjanjem sloja dislociranih kostiju i humusa ispremiješanog s manjim ulomcima cigle ili kamena na dubini od 25-30 cm moglo se pratiti gusto poredane skeletne ukopane sve do dubine od 95-105 cm. Na dubini od oko 50-70 cm češći su nalazi skeleta ili samo dijelova skeleta za koje se u prvi mah nije moglo ustanoviti točna pripadnost nekom od grobova u neposrednoj blizini. Gotovo svi pokojnici polagani su u grob položeni na leđa i ispruženih nogu, s izuzetkom pokojnika u grobu 92, gdje je na dubini od 81-87 cm ustanovljen skelet u zgrčenom položaju položen na leđa, s rukama savijenim i podignutim iznad glave (sl. 21:1). Ruke većine pokojnika ispružene su duž tijela i prekrizene na trbuhu.¹¹¹

Ako se o ostacima grobne rake kod ovakve gustoće grobova teško može i govoriti treba kazati da su tragovi drvenog sanduka ili drvene daske desno od pokojnika ustanovljeni jedino u grobu 93, ukopanom na dubinu od 50-55 cm, dakle u horizontu koji pripada kasnijim razdobljima ukopavanja oko crkve sv. Emerika. U osobitosti grobnog ritusa mogli bi kao znatno češći ubrojiti običaj polaganja cigle (rjeđe kamena) u pravilu iza glave pokojnika ili uz rubove grobne rake (tzv. parcijalno ograđivanje). Grobovi s ciglom ili kamenom iza glave u pravilu su ukopani pliće i na dubini koja se kreće od 29-60 cm (grob 6,11,37,47,100 i dr.). Ista tvrdnja odnosi će se i na grobove gdje su kamen ili cigla poslužili označavanju rubova grobne rake kao i na jedini slučaj s tragovima drvene ograde (grob 93). Ovdje su također zastupljeni i grobovi u kojima su pojedini dijelovi skeleta, češće donji ekstremiteti, pokriveni jednim ili s nekoliko komada cigle ili kamena (grob 23, 28, 36, 43, 45, 62, 78 i dr. – sl. 20: 1-4).¹¹² Promatrajući ovu grupu grobova izdvojeno, mogli bi njima nasuprot, dakako preliminarno, kao starije i dublje ukopane (cca 70/75-105 cm), izdvojiti grobove gdje običaj polaganja kamena ili cigle iza glave ili uz tijelo i po rubovima grobne rake nije korišten. U stratigrafskom smislu nekropola oko crkve sv. Emerika imat će barem dva osnovna nivoa ukopavanja, ne ubrajajući ovamo rijetke, zacijelo sporadične i znatno kasnije, ukope učinjene u razdoblju nakon podizanja drvene kapele sv. Mirka.¹¹³

U starijem horizontu ukapanja, kao posebno zanimljiv, ističemo nalaz skeleta položen na leđa, s rukama podignutim i savijenim iznad glave a nogama zgrčenim na lijevu stranu – grob 92 (sl. 21:1). S obzirom na nalaze kamene sjekire i rjeđih ulomaka grube prethistorijske keramike¹¹⁴ na obližnjem »Zakletom bregu«, moglo bi se pomišljati i na postojanje ranijih, prethistorijskih ukopa. Skelet iz groba 92, položajem tijela i ekstremiteta, čini se da neće biti toliko star. Naime, grobovi sa skeletima u zgrčenom položaju (zgrčenci) poznati su i na nekropola bjelebrdskog kulturnog kruga,¹¹⁵ pa su u većem broju dosada registrirani pretežno u sjevernim, istočnim i jugoistočnim dijelovima ovog kompleksa.¹¹⁶ Na kasnosrednjovjekovnim nekropola javljaju se ponovno, ali ne kao izraziti zgrčenci, jer su pokojnici obično položeni na leđa s nogama savijenim na lijevu ili desnu stranu (npr.: Buško Blato – grob 39, Grborezi – grob 184, i dr.)¹¹⁷ Stoga će i skelet u grobu 92 pripadati kasnosrednjovjekovnim primjerima grobnog ritusa ove vrste. U relativnoj stratigrafskoj shemi naše nekropole ovaj grob će pripadati ranijoj fazi korištenja nekropole jer je nađen neoštećen na dubini od 81-87 cm.

Sl. 18 – Utvrda Kamengrad i nekropola u podnožju brjega: prije iskopavanja 1982. g. (1) i u vrijeme iskopavanja 1983. g. (2).
Fig. 18 – The fortress of Kamengrad and the cemetery below the hill: before excavation in 1982 (1) and during the excavations of 1983 (2).

Sl. 19 – Situacioni plan nekropole oko crkve sv. Emerika s položajem važnijih grobnih nalaza.

Fig. 19 – Location plan of the cemetery surrounding the church of St. Emericus with the positions of the most important graves.

Za dataciju rane faze sahranivanja oko crkve sv. Emerika od posebne je važnosti grob 77 (sl. 21:2). Ovdje je uz desnu stranu karlice skeleta na dubini od 83 cm pronađen neobičan crni grumen zemlje. Zacijelo se radilo o kožnoj kesici koju je pokojnik nosio na pojasu s desne strane i u nju pohranjivao svoje vrijednosti. U ovom slučaju te su vrijednosti bile: 1 obol bana Mikca Mihaljevića (1325-1343. g.), 6 denara i 1 obol hrvatsko-ugarskog kralja Ludovnika I (1342-1380 g.) i 2 obola kraljice Marije (1382-1385. g.) s početka njene vladavine.

Poludenar – Mikac Mihaljević (1325-1343. g.)

Av. Kuna u trku desno, gore kruna a dolje polumjesec sa šesterokrakom zvijezdom. Uokolo bordura od točkica. Bez natpisa.

Rv. Dvostruki križ u borduri od točkica. Dolje dvije okružene glave okrenute jedna prema drugoj. Gore dvije ptice okrenute leđima jedna prema drugoj. Na rubovima križa sigle M-L.

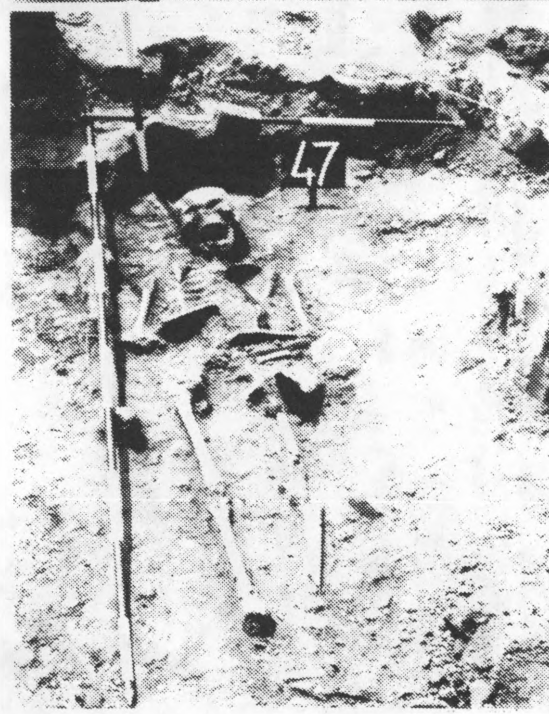
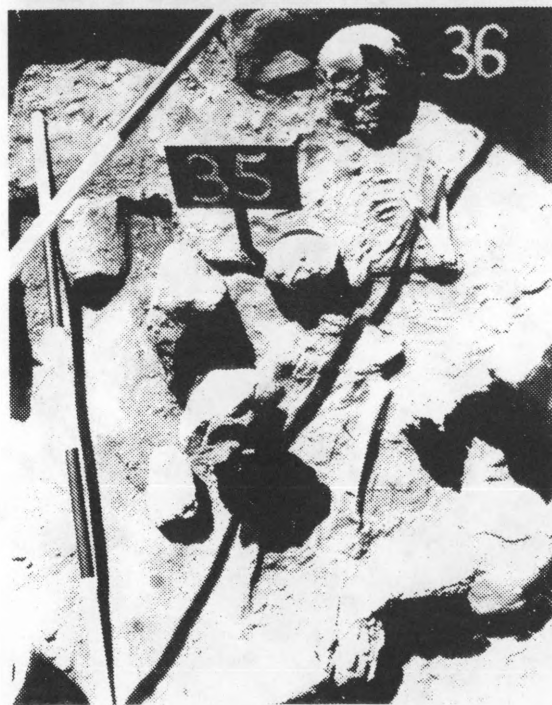
Rengjeo, Nr. 387; Truhelka 1897, 134 Nr. 4; Truhelka 1899, 445 Nr. 4.

1. 0,20 gr; 1,16 mm; os, ←; (sl. 22:1).

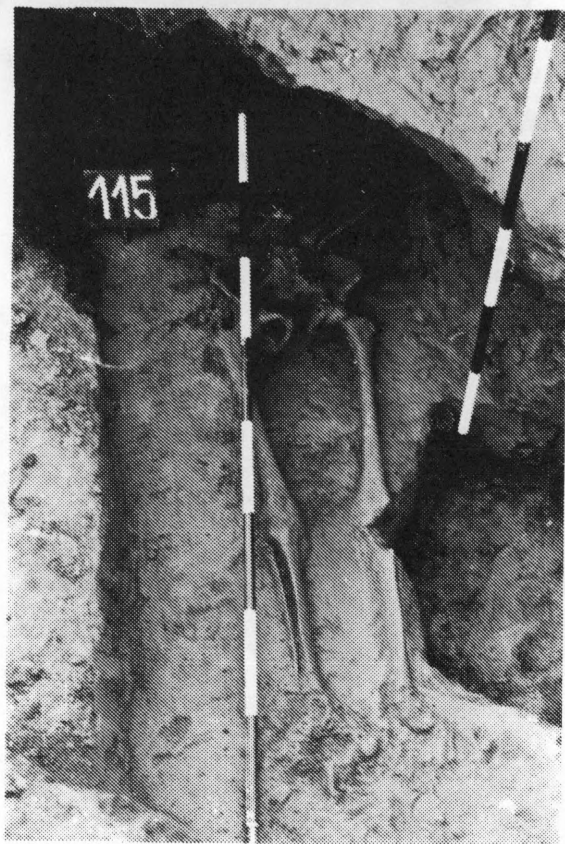
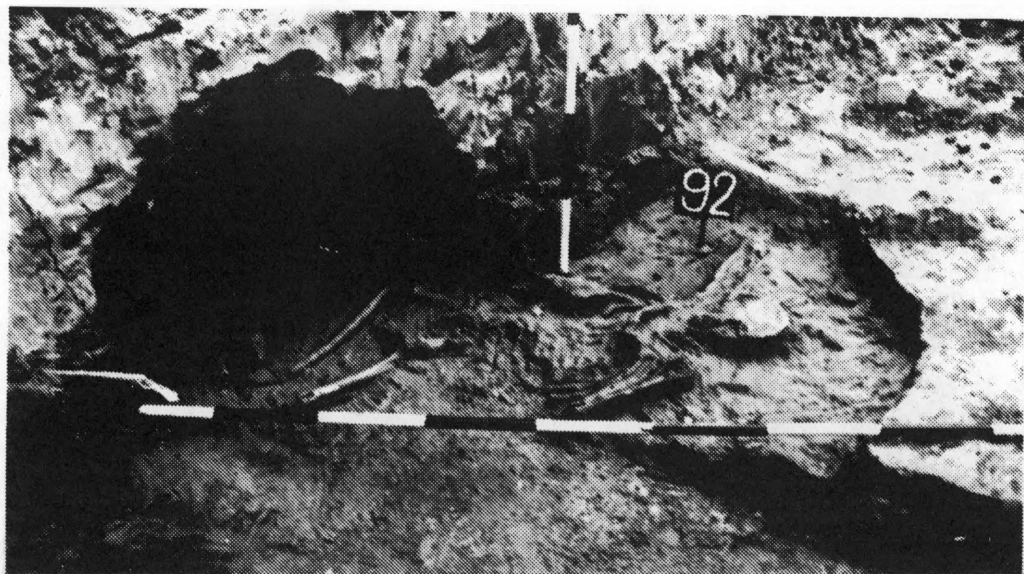
Denari – Ludovik I (1342-1380. g.)

Av.+MONETA LODOVICI, okolo poprsja Saracena, s vrpcom na čelu, okrenutog na lijevo. Bordura od točkica.

Rv.+REGIS HVNGARIE, okolo dvokrakog križa. Bordura od točkica.

Sl. 20 – Grobovi s ciglom iza glave ili po rubovima grobne rake: grob 6 (1), grob 11 i 14 (2), grob 35 i 36 (3) i grob 47 (4).
 Fig. 20 – Graves with bricks either by the heads or near the borders of a grave area: grave 6 (1), graves 11 and 14 (2), graves 35 and 36 (3) and grave 47 (4).

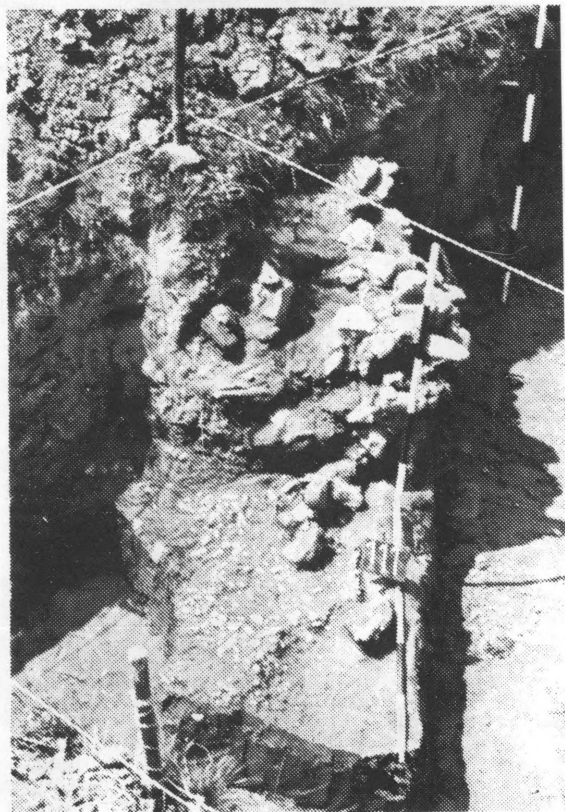
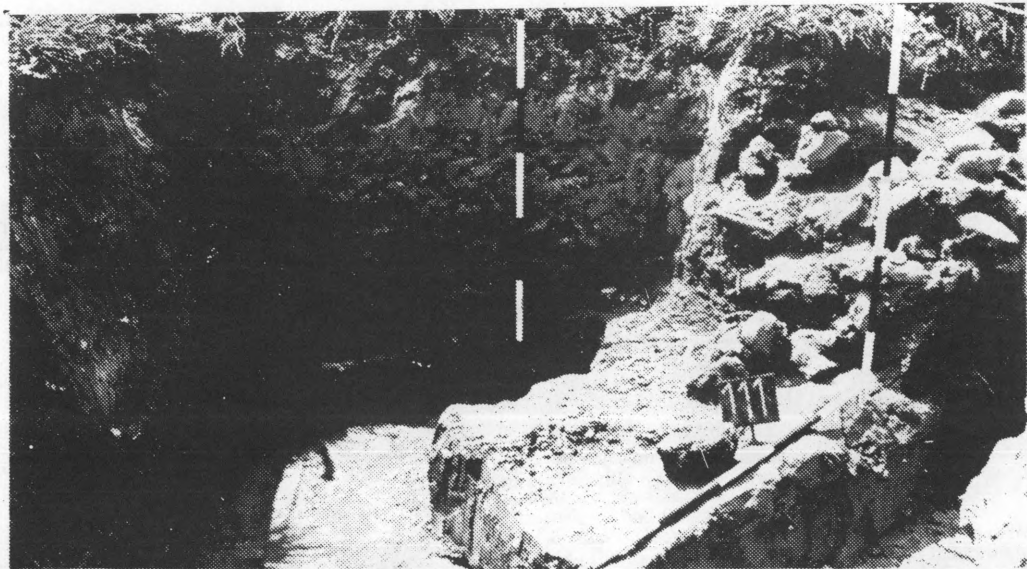
Sl. 21 – Vaznije grobne cjeline u sondi I nekropole oko crkve sv. Emerika: grob 77 (2), grob 92 (1) i grob 115 (3).
 Fig. 21 – Important graves from trench I of the cemetery surrounding the church of St. Emericus: grave 77 (2), grave 92 (1) and grave 115 (3).

Sl. 22 - Nalazi srebrnog novca u grobu 77 (1-5).
Fig. 22 - Finds of silver coins from grave 77 (1-5).

Sl. 23 – Nalazi srebrnog novca u grobu 77 (6–10) i brončani prsten iz groba 66 (11).
 Fig. 23 – Finds of silver coins from grave 77 (6–10) and of a bronze ring from grave 66 (11).

Sl. 24 – Ostaci temelja crkve sv. Emerika.
Fig. 24 – Remains of the foundations of the church of St. Emericus.

CNH, Nr. 89.A; Huszar, Nr. 547; Pohl, Nr. 89.

1. 0,34 gr; 1,40 mm; os. ♂; (sl. 22:2).
2. 0,33 gr; 1,43 mm; os. ♀; (sl. 22:3).
3. 0,32 gr; 1,47 mm; os. ♀; (sl. 22:4).
4. 0,27 gr; 1,43 mm; os. ♂; (sl. 22:5).
5. 0,425 gr; 1,43 mm; os. ♀; (sl. 23:6).
6. 0,395 gr; 1,40 mm; os. ♀; (sl. 23:7).

Poludenari – Ludovik I (1342-1380. g.)

Av. Popsrje Saracena s vrpcom na čelu, okrenuto na lijevo. Bez natpisa. Bordura od točkica.

Rv. ... LODOV. ... , oko dvokrakog križa. Bordura od točkica. CNH, Nr. 90.

1. 0,8 gr; - mm; os. ♀. (sl. 23:10).

Poludenari – Marija (1382-1385. g.)

Av. Popsrje Saracena s vrpcom na čelu okrenuto na lijevo. Bez natpisa. Bordura od točkica.

Rv. +REGI.HVNGARIE, oko dvokrakog križa. Bordura od točkica.

CNH, -; Huszar, Nr. 552.

1. 0,095 gr; 1,13 mm; os. ←. (sl. 23:8).

2. 0,085 gr; - mm; os. ♀. (sl. 23:9).

Koliko je god za nacionalnu numizmatiku značajan nalaz općenito veoma rijetkih poludenara bana Mikca Mihaljevića, kovanog 1342-1343. g.,¹¹⁸ u kronološkom pogledu zanimljiviji su nalazi denara i poludenara kralja Ludovika I koji na aversu nose prikaz Saraceneve glave, okrenute na lijevo. U mađarskoj stručnoj literaturi nalazimo ih datirane u vrijeme od 1373-1382. g.¹¹⁹ dok se poludenari sa Saracenovom glavom i reversnim natpisom +REGIS HVNGARIE datiraju u prvo vrijeme vladavine maloljetne kraljice Marije (1382-1385).¹²⁰ Stoga neće biti problema da i mi datiramo vrijeme nastanka groba 77 u posljednjoj deceniji 14. st. U kontekstu nalaza novca u grobu 77 i dubine na kojoj je pokojnik položen u zemlju (80-85 cm) moglo bi se čitav prvi horizont sahranjivnja oko crkve sv. Emerika datirati, preliminarno i okvirno, u drugu pol. 14. st., pa s tim u vezi i primjerak okrugle predice nađene na pojasu pokojnika položenog u grob 77. Zanimljivo je primjetiti da su baš nalazi okruglih predica vezani uz grobove najdublje ukopane, dok su brojnije predice različitih četvrtastih formi karakteristične za kasniji horizont sahranjivanja, koji bi sudeći po ovom nalazu i dosadašnjem stupnju istraženosti nekropole smatrali češćim tek od prve pol. 15. st. S tim u vezi treba nam jedini brončani prsten (sl. 23:11) nađen u grobu 66, ukopanom na dubini od 56-61 cm, datirati u vrijeme oko i poslije 1400. g.

Za bolje i preciznije sagledavanje stratigrafskih i kronoloških odnosa, te razvoja i širenja nekropole oko crkve sv. Emerika važan je grob 115 nađen u južnom dijelu kvadranta 2 na dubini od 97-103 cm (sl. 21:3). To je ujedno i jedini grob nađen u kvadrantima 1 i 2. To na nas dakako ne treba čuditi jer smo u kvadrantima 1, 2, 7 i 12 naišli na tragove ogradnog jarka (sl. 19). Svi grobovi našeg mlađeg horizonta iskapanja u kvadrantima 3, 8 i 13 poštovali su liniju i pravac ovog jarka jer su od njega odmaknuti na udaljenosti ne manjoj od 1 m. Grob 115, ukopan na dubini od oko 100 cm pripada starijem horizontu sahranjivanja pa treba pretpostaviti da je nastao prije gradnje ogradnog jarka na mjestu na kojem ga nalazimo u kvadrantima 1, 2, 7 i 12. To bi dalje značilo da je ogradni jarak približno istovremen s mlađim horizontom sahranjivanja u kojem je, barem što se tiče horizontalne stratigrafije u južnom dijelu nekropole, opseg zemljišta određenog za sahranjivanje pokojnika bio ponešto smanjen.¹²¹

U kvadrantima 18 i 12 naišli smo na još jedan nasip cigle, kamena i maltera. Situacija bi zaista bila čudna, s obzirom na već spomenute nalaze iz ogradnog jarka, da već na dubini od 51 cm nismo bili u stanju pratiti elemente jedne sistematičnosti karakteristične za gradnju objekta postavljenog na čvrste i solidne temelje. Dno temelja na dubini od 82 cm potaracano je snažno nabijenim slojem sitnijeg šljunka na koji je naslagano krupnije kamenje u gornjem sloju vezano malterom. Orijentacija temelja, čini se, u cijelosti prati smjer istok-zapad što posve odgovara orijentaciji kasnije kapele sv. Mirka koja je ulazna vrata imala baš na zapadnoj strani.¹²² Iako je kapela sv. Mirka 1742. g. podzidana, ne mislimo da su temelji objekta u kvadrantima 18 i 12 pripadali ovom objektu. Naime, teško je vjero-

vat da bi temelji jedne drvene kapele bili ukopani do dubine od 82 cm, kao što je teško povjerovati da bi na ovom dijelu humke bilo tokom vremena nasuto nešto više zemlje nego drugdje uokolo, posebno kad znamo da je teren pod kojim se nalazi kanosrednjovjekovno groblje izrovan, pa je zemljište moralo proći kroz jednu, srećom kratkotrajnu, fazu snižavanja visine i niveliranja (sl. 24:1-3).

Zanimljivije će biti kada narednih godina istražimo temelje crkve sv. Emerika i na licu mjesta ustanovimo da li se ostaci temelja iskapani 1983. g., i u kolikoj mjeri, podudaraju s eventualnim tragovima temelja drvene kapele sv. Mirka. Ovoj potonjoj, naime, dimenzije su poznate (9,5x5,7 m) i u odnosu na druge drvene kapele sagrađene u okolici Koprivnice tokom 17. st. (sv. Vid, sv. Lucija, sv. Trojstvo) za gotovo 1/3 manje (sl. 25).

Drvene kapele (kanonske vizitacije za 1810. g.)	dužina	
	hvat	metar
sv. Mirko (prije 1501-1823. g.)	5	9,5
sv. Vid (prije 1620-1886. g.)	7,5	14,25
sv. Lucija (1658-1845.g.)	8	15,2
sv. Trojstvo (1680-1874. g.)	8	15,2

Sl. 25 – Dimenzije drvenih kapela u okolici Koprivnice prema podacima iz 1810. g.

Fig. 25 – Dimensions of wooden chapels in the region of Koprivnica according to information from the year 1810.

Istraživanja kamengradske utvrde i nekropole podno nje i oko crkve sv. Emerika tek su započela. Namjera nam je da kroz sustavna arheološka iskapanja ustanovimo obrazac po kojem je funkcionirala ranosrednjovjekovna zajednica u koprivničkoj Podravini, te kada je, kako i u kolikoj mjeri ugrađena i srasla s društvenim promjenama u razvijenom srednjem vijeku. U svemu ovom postoji niz nepoznanica, a mnoge od njih potencirane su lošim poznavanjem antičkog perioda u gotovo čitavoj bilogorskoj Podravini i regijama u njenoj neposrednoj blizini. Bez zadovoljavajućeg poznavanja ove epohe, smatramo, teško se može proniknuti u promjene nastale u ranom srednjem vijeku. U koprivničkoj Podravini pored toga postoji ogroman vremenski hiatus i gotovo posvećajna nezastupljenost arheološkog materijala 6-10. st. (izuzetak čine pojedinačni nalazi). Teško je vjerovati i posve je nemoguće da bi ovaj kraj kroz tako dug period ostao posve nenastanjen i bez tragova materijalne ostavštine čovjeka. Društveni sistemi koji su se u tom periodu u okolnim prostorima manje-više pravilno smjenjivali ovako formulirano tvrdnji daju jedan posve drugi predznak. Stoga se naša istraživanja neće ograničavati niti sputavati nekim umjetno stvorenim podjelama arheoloških i nearheoloških epoha, posebice otežavajućih kod obrade srednjovjekovnih razdoblja naših zemalja. Širina koju zastupamo kod istraživanja ove vrste jedini je put prikupljanja dovoljnog broja podataka korisnih i drugim znanstvenim disciplinama (povijest, povijest umjetnosti, antropologija, demografija, politička geografija i sl.). Želja nam je da kroz istraživanja kamengradske utvrde i njene bliže okolice ustalimo sustavnost i sistematičnost interdisciplinarnih istraživanja povijesnih razdoblja koprivničke Podravine.

POPIS KRATICA

Skraćenice časopisa kojih nema u popisu kratica koristimo u bilješkama prema popisu iz časopisa *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10, Berlin 1978/1979, 167 ff. Za mađarsku literaturu koristimo kratice prema časopisu *Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 7, Budapest 1977, 5 ff.

ActaArchLodz	Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, Łódź.
ArchHist	Archaeologica Historica, Brno.
ArhPregled	Arheološki pregled, Beograd.
ArkJugPov	Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, Zagreb.
Androić 1978	M. Androić, u: L. Brozović, Grada za prvi-est Koprivnice, Koprivnica 1978, 168-185.
Balcanoslavica	Balcanoslavica, Prilep.
Brozović 1978	L. Brozović, Grada za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.
BullZav JAZU	Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU (= Bulletin odjela VII. za likovne umjetnosti JAZU), Zagreb.
CA	Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis, Budapest (I, 1978).
CD	Codex diplomaticus (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije), Zagreb (II-XVII, 1904-1981).
CNH	L. Réthy-G. Probszt, Corpus Nummorum Hungariae, Graz 1958.
Diadora	Diadora, Zadar.
Dočkal 1953	K. Dočkal, Kamengrad u svijetlu Streze, Zbornik MGK IV, 8, 1953, 113-126.
Dočkal 1956	K. Dočkal, Srednjovjekovno naselje oko Streze, <i>Starine JAZU</i> 46, 1956, 145-202.
GHDM (=GZMS)	Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
GZMS	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
HistZb	Historijski zbornik, Zagreb.
Horvat 1943	R. Horvat, <i>Poviest slob. i kr. grada Koprivnice</i> , Koprivnica 1943 (= odlomci iz: <i>Hrvatska prošlost</i> , knj. 4, 1, 5, Zagreb 1943).

BILJEŠKE

- Laszowski 1900, 1.
- Horvat 1943, 3, 279.
- Ovu tezu prihvatili su mnogi: A. Horvat, *BullZav JAZU* VIII, 2-3, 1960, 90 f., 106 n. 23.; D. Feletar, *Podravina, Koprivnica 1973*, T. Đurić-D. Feletar, *Stari gradovi i dvorci sjeverozapadne Hrvatske*, Čakovec 1971, 114.; M. Androić 1978, 162 n. 26, 163 n. 33. - Ako one daleke 1770. g. B.A. Krčelić nije bio spreman izjednačiti Koprivnicu i Kamenu Koprivnicu (De regno Dalmatiae, Cratae, Sclavoniae, Notitiae Praeeliminaris, Zagreb 1770, 445), onda svakako začuđuje da to pitanje GJ. Szabo 1920. g. nije niti pokušao rješavati (Srednjovjekni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, 99). Slično je postupila i S. Kolar u svom popisu srednjovjekovnih lokaliteta u općini Koprivnica (PodZb 76, 1976, 113).
- Brozović 1978, 16. - Dosta nejasnoća unio je u ovu problematiku K. Dočkal izjednačujući Subkvvar sa srednjovjekovnom civitas Kaproncha (Dočkal 1956, 172). On je to ustalovio već i ranije naznačivši publicirajući ispravu pavlinskog samostana u Strezi koje se odnose na Kamengrad i njegov suburbij u prvoj polovici 15. st. (Dočkal 1953, 113-126). Neće biti sumnje da je baš K. Dočkal utjecao na kasniju Brozovićevu interpretaciju Kamengrada i njegovo lociranje unutar bedema srednjovjekovne koprivničke varoši. O tome i slika u spomenutom tekstu (Dočkal 1953, 113).
- Lj. Bakrač, *ZbNarŽiv* 49, 1983, 28 ff. - Tekst Lj. Bakrač, a posebice članak M. Kruheka pod naslovom »Tvrdva u Koprivnici« predstavljani su široj javnosti kroz niz članaka D. Feletara izaslih u »Glasu Podravine« krajem lipnja i početkom srpnja o.g. (»Glas Podravine« od 22. lipnja, 29. lipnja, 6. srpnja, 13. srpnja i 20. srpnja 1984. g. = br. 23-27). Serija članaka prezentirala je zapravo različito gledanje na pojmovna i prostorna određenja kamenogradske utvrde s jedne i koprivničke varoši s druge strane. Ako su naša opažanja glade teme prikazane u spomenutom brojevu »Glasa Podravine« ispravna, čini se da je ponovno, ali i posve nepotrebno, pokrenuto pitanje lokacije kamenogradske utvrde u ili uz samu koprivničku varoš. I dok Lj. Bakrač smatra da su se Kamengrad i njegov kastelan nazivali u utvrdi u kojoj su još E. Laszowski i R. Horvat prepoznali Kuwar, i da su ovdje ostali sve do razorenja Kamengrada 1446.g., a tek potom prešli u novosagrađeni kaštel smješten pokraj koprivničke varoši, M. Kruhek, po riječima D. Feletara »uopće ne razmatra tu moguć-

Huszar	L. Huszar, Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute, Battenber 1979.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
Laszowski 1900	E. Laszowski, Podaci o Koprivnici u srednjem vijeku, <i>VjZemArk</i> II, 1900, 1-11, 170-183, 215-226.
MGK	Muzej grada Koprivnice.
Peristil	Peristil, Zagreb.
PodZb	Podravski zbornik, Koprivnica.
Pohl	A. Pohl, Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300-1540), Graz-Budapest 1982.
Pfehled výzkumů	Pfehled výzkumů, Brno.
Rad JAZU	Rad JAZU, Zagreb.
Rengjeo	I. Rengjeo, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slawonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959.
Ruttkay 1976	A. Ruttkay, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II, SA XXIV, 2, 1976, 245-395.
RVM	Rad vojvodanskih muzeja, Novi Sad.
Starine JAZU	Starine JAZU, Zagreb.
Sudeta	Sudeta, Liberec.
SzolnokMMĚ	Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1973, Szolnok 1973.
Tkalčić 1894	I.K. Tkalčić, <i>Povijesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba II (= Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagabrae)</i> , Zagreb 1894.
Truhelka 1897	Č. Truhelka, <i>Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)</i> , <i>GZMS</i> IX, 1897, 1-160.
Truhelka 1899	Č. Truhelka, <i>Die slavisches Banaldenare. Ein Beitrag zur kroatischen Numismatik</i> , <i>WMBH</i> VI, 1899, 328-466.
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
VjZemArk	Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arhiva, Zagreb.
VVM	Vesnik Vojnog muzeja, Beograd.
ZbNarŽiv	Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Zagreb.

nost, već jednostavno od samog početka Koprivnice smješta kaštelanov castrum uz sam građanski suburbium«, priklanjajući se tezi L. Brozovića i njegovoj identifikaciji kastruma s kasnijim »Dvorskim bastionom«. Nismo primijetili da je u ovim razmišljanjima dotaknuto pitanje postojanja i ubikacije župne crkve sv. Emerika, koja je, noseći ova obilježja, locirana u blizini i podno utvrde čije je ime baš i jedino Kamengrad (Kuwar). Nadalje, pojam suburbija (podgrada) preuzet je iz dokumenata Pavlinskog samostana u Strezi gdje se jedno i javlja. Pavlinski samostan u Strezi, dolazeći u dodir i posjed zemalja oko kamenogradske utvrde, imao bi početkom 15. st. (prvi dokument iz 1414. g.) posve ignorirati naziv (Kaproncha/Koproncha), značenje i smisao kraljevske varoši (civitas regia) i, iz nama nepoznatog razloga, damnacijom memorije počastiti jednu kraljevsku varoš omalovažavajući ju i svodeći na bezimenu i bez suverena, suburbij, tj. podgrada. Ostaje posve nejasno zašto istovremeni kraljevski dokumenti tu istu Koprivnicu i dalje nazivaju njenim punim imenom uvažavajući društveni status koji nakon Ludovika I potvrđuju gotovo sve kasnije okrunjene glave hrvatsko-ugarskog kraljevstva, ako ne razdijelimo i oštroj linijom ne razgraničimo jednu civitas Kaproncha od vlasnika zemlje i područja na kojem je ova varoš iznikla (castrum Keukaproncha/Kuwar), a tek potom stekla slobodu i status slobodnog kraljevskog grada. Udaljenost Kamengrada i Koprivnice, koja se kao problem također navodi, nije bila tako nepremostiva kanoniku Nikoli Turčiću 1778. g. kada je do kapele sv. Mirka u Starom Gradu trebao putovati »tri četvrti sata«. Sjetimo se nešto ranije vizitacije kanonika Čegeteka koji 1774. g. podizdanu drvenu kapele sv. Mirka nazali »pod tvrdom Stari Grad« (Horvat 1943, 98 f.), po kojoj se čitavo područje još od 1477. g. naziva Ztarigrad. Ukazujući na, u čitavom ovom pitanju ključnu poziciju kapele sv. Mirka (ranije župnu crkvu sv. Emerika), ne treba zaboraviti mogućnosti da su različiti oblici kraljevskih i banskih nekretnina doista mogli postojati u koprivničkoj varoši, te bi one po prirodi srednjovjekovnog feudalnog društva morale na neki način biti odvojene od imovine varoške zajednice i njenih građana. Ukoliko bi u ovoj činjenici potražili razloge postojanja jednog kaštela smještenog uz koprivničku varoš mnogo prije 1477. g., morali bi mu pridati funkciju drugačiju od one koju je utvrda na »Zakletom bregu« imala u vrijeme kada je sagrađena. Odsustvovanje kaštelana i njegov boravak izvan utvrde znači bi nastupanje osnovnog razloga postojanja što bi opet i u krajnjoj liniji dovelo do privrednog i ekonomskog odumiranja. To bi se

odmah zatim odrazilo i na sastav arheološkog materijala i matetjalnu ostavštinu općenito. Arheološka istraživanja na »Zakletom bregu« i njegovoj okolici 1982. i 1983. g. baš to opovrgavaju. Usporedbe sa situacijom u i oko srednjovjekovne utvrde u Vraždinu i Cakovcu nećemo uzimati u obzir, kao i drugačije okolnosti nastajanja srednjovjekovnih kastruma i civilnih naselja u Zagrebu i Krizevcima. Koprivničkoj situaciji sličniji su neki drugi primjeri, u prostornom i kronološkom smislu bliži, poput onih vezanih uz razvoj srednjovjekovnog Opoj-grada ili Rasinja. Želja nam je da i ovom prilikom istaknemo neke raznolikosti u razvoju srednjovjekovnog grada koji nije nastajao po jednom, u nekom udaljenom centru zacrtanom, principu. Više nego npr. u antici, razvoj grada uvjetovali su bliži ili čak najbliži geopolitički, socijalni i ekonomski faktori s kojima je on svakodnevno, po prirodni svog položaja, morao komunicirati. Na žalost, tu se u drastičnim razmjerima najbolje upoznavaju s neshvatljivo slabim stupnjem istraženosti srednjovjekovnih lokaliteta koji je u sjevernoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj doveden do apsurda. Tek novija arheološka istraživanja, provedena unatrag nekoliko godina, počinju popunjivati »bijelu kartu« arheologije u SR Hrvatskoj. Usporedbe s antičkim periodom, koje u okviru jednog od oblika vlastitog poimanja arheološke interdisciplinarnosti zastupamo već nekoliko godina, čini se da za najmanje shvatljive u nekim, još u prošlom stoljeću deklariranim arheološkim centrima, čija bi veća aktivnost i bolja kadrovska ekipiranost mogle pomoći da se problemi slabe arheološke istraženosti brže i sustavnije rješavaju.

6. Arheološka ekipa oformljena je u već uobičajenom sastavu: Zorko Marković (arheolog) i Josip Fluksi (akad. kipar i konzervator) iz Muzeja grada Koprivnice i Željko Demo (arheolog) iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Istraživanjima je rukovodio potpisani. – Želja nam je ispred arheološke ekipe iskazati zahvalnost radnicima Muzeja grada Koprivnice na dodatnom angažmanu u vrijeme trajanja arheoloških radova. Isto tako, zadovoljstvo nam je zahvaliti Centru za kulturu Koprivnice, OSiZ-u za kulturu »Podravke« i svima onima koji su na razne načine potpomogli ili se pridružili početnim arheološkim naporima obično popraćenim i složenim problemima. Za poticaje da se ovog posla prihvatimo ističemo ime ondašnjeg direktora Centra za kulturu »Podravke« dr. Dragutina Feletara. – Istraživanja srednjovjekovne utvrde u Starigradu uvrstila su Koprivnicu u onaj premaleni broj kulturnih centara koji ovom obliku spomeničke baštine i kulturno-povijesnog naslijeđa posvećuju dužnu pažnju. Ako pripomenemo da su se za sustavne arheološke zahvate ove vrste u SR Hrvatskoj odlučili još jedino Zagreb (istraživanje Medvedgrada, Restauratorski zavod Hrvatske – arheolog Drago Miletić) i Osijek (istraživanja Ružice, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture – arheolog Zvonimir Bojčić), koprivničko saznanje dobiva još i veći značaj. – O iskopavanjima utvrde na »Zakletom bregu« obavljeno je dosta novinskih vijesti: I. Čičin (Vjesnik, 12.11.1982.; Večernji list, 16.11.1982.), Z. Krušelj (Danas, 06.09.1983.) i Z. Marković (Glas Podravine, 24.12.1982.; 17.06.1983.).
7. Zbog prirode i opsega našeg članka ovdje se nećemo pobliže baviti keramičkim nalazima. O njima drugom prilikom zasebno i opširnije.
8. J. Klamár, Nyíregyházi MÉ IV-V, 1961-62, 34, 45, Tab. IX:10.
9. M. Sercer, Staro oružje na motki, Katalog muzejskih zbirki VII (Povijesni muzej Hrvatske), Zagreb 1972, 10, 37 Nr. 26-28.
10. M. Škrivanić, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, SAN pos. Izdanja CCXCIII, odel. društ. nauka 24, Beograd 1957, 86-94. – Ovdje su opisi ove vrste oružja poprilično površni i na žalost od male koristi za minuciozniji stručni rad.
11. D. Piletić, VVM 28, 1982, 53 ff. – S izuzetkom nekoliko ranijih primjeraka autor obrađuje i publicira buzdovane poglavito 16. i 17. st.
12. V. Čurčić, GHDM LV, 1943-1944, 68, sl. 69 (desno).
13. Čurčićevom buzdovanu odgovarat će i primjerak s 12 izbočina nađen u Tomičićima (gradina kod Ričica u Lici) datiran u dosta veliki vremenski raspon, tj. od 11. do sredine 14. st. Čuva povijesni muzej Hrvatske. – M. Sercer, o.c. (n. 9), 32 Nr. 4, Tab. 2:4.
14. Ruttikay 1976, 315 ff.
15. L. Kovács, FolArch XXII, 1971, 166, sl. 1:5, 177 ff., sl. 6:5 – Za sličan primjerak iz Rumunjske usp. npr.: Gh. Stefan-I. Barnea-M. Comsa-E. Comsa, Dinogetia I, Biblioteca de arheologia XIII, Bucuresti 1967, 346, Fig. 184:26.
16. L. Kovács, o.c. (n. 15), 166, sl. 1:3, 181.
17. A. Demmin, Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeit bis auf die Gegenwart, Leipzig 1893, 726 Nr. 4 bis.
18. A.N. Kirpčnikov, Drevnerusskoe oružje II. Arheologija SSSR, Svod arheoloških istočnikov E 1-36, Moskva-Leningrad 1966, 48 sl. 10, 55.
19. Željezni buzdovan s dobro očuvanom glavicom, željeznom drskom i željeznom ušicom za vješanje na donjem kraju drške (buzdovan je bio prelomljen kod glavice i nakon laboratorijske obrade spojen i zavaren). Glavica buzdovana ima 8 pera proširenih u gornjem dijelu u jake udarne kljunove. Na gornjem i do-

njem rubu pera završavaju kratkim zupcima. Željezna drška izrađena je od debljeg lima i nakon oblikovanja spojena brončanom varom. Drška buzdovana koso se širi prema svom donjem dijelu, završavajući okruglom pločicom na koju je dodana okrugla ušica za vješanje buzdovana (T. 1). Zavičajni muzej, Ozalj. – Nađen u rijeci Kupa između Ozlja i Trga prilikom vadenja pljeska. Našla Vida Mihalić iz Podbrežja 1976. g.

Metrološki podaci:

- dužina buzdovana (glavica+drška): 55,4 cm.
- dimenzije glavice buzdovana: dužina – 8,2 cm; širina – 7,2 cm; Ø glavice kod gornjih i donjih zubaca – 3,4 cm; Ø buzdovana na tjemenu i vratu – 1,2 cm.
- dimenzije drške buzdovana: dužina – 46 cm; Ø drške kod vrata glavice – 2,1 cm; Ø drške na dnu – 2,7 cm.
- Ø alke za vješanje: 1,2 cm.
- težina buzdovana: 610 gr.

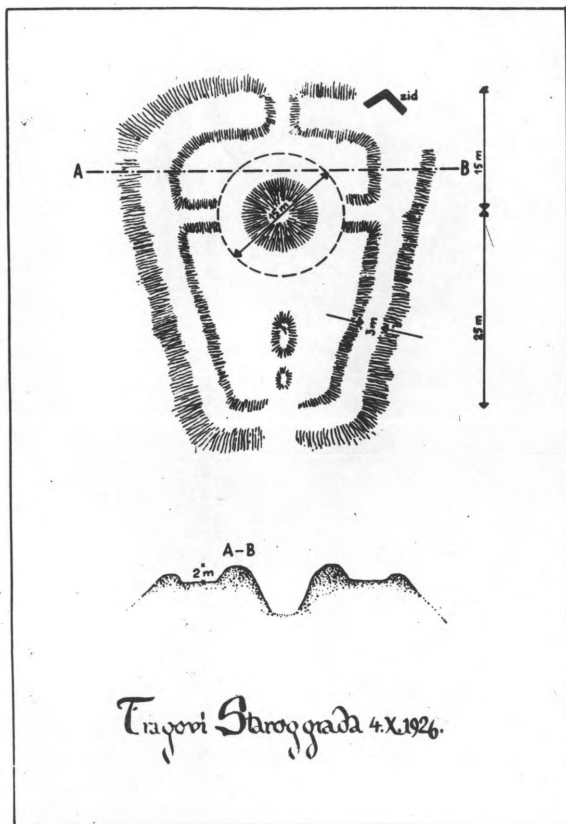
Buzdovan iz Kupe treba ubrojiti u grupu pernih buzdovana s proširenim i jakim kljunovima za udaranje. Ovi se obično datiraju okvirno u 15. st. Mi ćemo naš primjerak datirati u prvu polovicu do oko sredine 15. st. Slične glavice buzdovana, ali sa 6-7 pera, čuva Povijesni muzej Hrvatske, no među njima nije niti jedan primjerak s očuvanom originalnom metalnom drskom slično našoj. M. Sercer, o.c. (n. 9), 42 f., Nr. 48-53. Ne donose ih niti J. Kalmár, niti M. Škrivanić, a niti D. Piletić i V. Čurčić (vidi ovdje n. 8, 10-12). – Finalnu laboratorijsku obradu buzdovana izvađenog iz Kupe obavio je dugogodišnji pomoćnik (?) preparator Arheološkog muzeja u Zagrebu, MATO TUDAN. Mi ćemo mu, barem sa svoje strane, ovom zgodom odati zasluženo poštovanje i izraziti zahvalnost za ovaj i sav prošli brižljiv i stručan rad na laboratorijskoj obradi metalnih predmeta. – Dozvolu da buzdovan proučimo i publiciramo dugujemo ljubaznosti, susretljivosti i razumijevanju prof. Franje Vajdića iz Zavičajnog muzeja u Ozlju. Ovom prilikom mu još jedanput najsrdačnije zahvaljujemo.

20. A.F. Medvedev, Ručnoe metalnoe oružje, luk i streli, samostrel, VIII-XIV vv. Arheologija SSSR, Svod arheoloških istočnikov E 1-36, Moskva 1966, 57 Tab. 30:3.
21. Ruttikay 1976, 327 Abb. 54, 329.
22. A. Nadolski, Studia nad uzbrojenjem poslim w X, XI i XII wieku, ActaArchLodz 3, 1954, 271, Tab. XXX: 7.
23. A.F. Medvedev, o.c. (n. 20), 56, Tab. 30:3.
24. Ruttikay 1976, 327 Abb. 54, 329.
25. R. Prihoda, Sudeta 8, 1932, 53.
26. O.c., 54, Abb. 13, 55 Nr. 13.
27. Sve metalni predmeti nađeni prilikom istraživanja podzida 1982. g. očistile su i konzervirale vrijedne ruke Mate Tudana, pomoćnog preparatora Arheološkog muzeja u Zagrebu: ostruga (sl. 8:1), potkove (sl. 9:3-4), nož i čekić (sl. 11:1-2), škare i predica (sl. 11:4-5), te željezni lanac, čavli i okovi (sl. 12:1-5). Ispred arheološke ekipe dužnost nam je ovom vrijednom čovjeku i radniku najiskrenije zahvaliti.
28. E. Nickel, PZ XXXIX, 1961, 288.; Ruttikay 1976, 351.
29. A.N. Kirpčnikov, Voenoe delo na Rusi, Leningrad 1976, 49. – U evropskoj literaturi koja se bavi problematikom tipologije i kronologije ostruga nađenih u zapadnoj, srednjoj i istočnoj Evropi postoje različita mišljenja o dataciji ostruga s kotačićem. Mi se na ovom mjestu nećemo pobliže baviti pojedinostima, ali niti elementima koji bi s obzirom na neke nama znane nalaze zahtijevali temeljitije i sustavnije ispitivanje. Stoga se nećemo zadržavati pa preciznije niti nabrajati ili analizirati svu nama dostupnu literaturu koja se kasnosrednjovjekovnim ostrugama bavi. Toj problematici, međutim, vratit ćemo se ponovno, i tom prilikom mnogo opširnije, tek kod objave kasnosrednjovjekovnih ostruga prikupljenih u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu.
30. R. Zschille-R. Forrer, Der Sporn in seiner Formenentwicklung, Zweiter Theil, Berlin 1899, 11, Typentafeln Nr. 20.; J. Szendrei, Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler in der Millenium-Landes-Ausstellung, Budapest 1896, 774 f.
31. D. Nikolić, VVM 3, 1956, 62, sl. 1, 76 f., sl. 10-11.
32. Ruttikay 1976, 347, Abb. 72 – U Kirpčnikovoj shemi završnih pločica ili petlji (kako ih on naziva) Ruttikayevu formu b nećemo naći. Štoviše, ovaj oblik završne pločice Kirpčnikov uopće ne registrira niti na jednom od svojih pet oblika (tip I-V) ostruga korištenih u kijevskoj Rusi u vremenu od 10-13. st. O tome pobliže: A.N. Kirpčnikov, Snaržženje vsadniki i verhovogo konja na Rusi IX-XIII vv., Arheologija SSSR, Svod arheoloških istočnikov E 1-36, Moskva 1973, 56-70, sl. 37-38.
33. O.c., 63, sl. 38.
34. G. Nagy, ArchErt XVIII, 1898, 62 f., sl. 3. – Ovdje među ostrugama tzv. »sigismundskog tipa« datiranim u drugu pol. 14. i početak 15. st.
35. Ovaj oblik odgovara petljama Kirpčnikova tipa 7-lijevo. Zanimljivo je da Kirpčnikov među oblicima svoga tipa 7 donosi drugi bitno drugačiji iako na prvi pogled srodan oblik završne pločice. Tako će se kod nastojanja da se pobliže ispitaju kronološke odrednice njegovog tipa 7-desno pojaviti znatni nesporezumi. Izvjesno je ipak da tip 7-desno nalazimo poglavito kod

- ostruga Kirpičnikova tipa IV što bi u Ruttkayevoj shemi odgovaralo ostrugama B-2e. – A.N. Kirpičnikov, o.c. (n. 32), 61 sl. 37.; Ruttkay 1976, 347 Abb. 72.
36. Za ostruge s dvije rupe za vezivanje na tzv. »proširenoj završnoj pločici« i njihovo datiranje u drugu pol. 14. st., vidi: Ruttkay 1976, 352.
37. Ruttkay 1976, 351.
38. Sličan narebreni ili tordirani ukras na gornjem dijelu krakova ostruge nosi ostruga iz Prljeva kod Knina kao i oštećeni primjerek s nepoznatog nalazišta u Dalmaciji. Oba primjerka datirana su okvirno u 14-15. st. – D. Vrsalović, SHP³ 8-9, 1963, 162 Nr. 29 (Prljevo i Nr. 32 (nepoznat nalazište u Dalmaciji)), T. VIII: 28,32. Već poprilično star članak D. Vrsalovića smatramo najdražajnijim tekstom sastavljenim u nas na temu kasnosrednjovjekovnih ostruga. Autor se daleke 1963. pozabavio ostrugama prikupljenim u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu publicirajući sve nalaze u uglavnom prikladnom crtežu s detaljnim opisom i podacima o porijeklu nalaza. Adekvatna je i informativna karta rasprostiranja. – Za ostruge 14-20. st. vidi članak: D. Nikolić, o.c. (n. 31), 61 ff.
39. G. Nagy, o.c. (n. 34), 63 f., III.
40. O.c., 63 ff., sl. IV.
41. V. Denkstein, SbornikNMH XXIII, 3, 1963, 189 f.
42. Usp. ovdje nalaze stremena iz grobova u Scölyosu (žup. Bács Kiskun), te Kunszentmárton-Jaksoérpartu i Homok-Ovirághgye (žup. Szolnok) – A. Pálóczi-Horváth, FolArch XX, 1969, 121 ff., sl. 9-10.; L. Szelmecki, SzolnokMMÉ 1973, 105, ff., sl. 1-1.
43. A. Nadolski, o.c. (n. 22), 89.; Ruttkay 1976, 355. – Za razvoj ove vrste stremena kod stanovnika južnoruskih stepa 9-13. st. (Pečenezi, Turci i dr.), v.: S.A. Pletneva, MIA 62, 1958, 155 ff.
44. Usp. npr.: R. Zschille-R. Forrer, Die Steigbügel in ihrer Formen-Entwicklung, Berlin 1896, 21 Nr. 1-7, Taf. IV:1-7.
45. V. Burlan, Préhled výzkumů 1970, 1971, 132, Tab. 48:1.; M. Slivka, HistCarp 11, 1980, (1981), 275, n. 343.
46. SHP³ 4, 1955, 23 ff. – Ovaj tekst kao aktualan i ove 1984. g. treba istaknuti zbog primjerne obrade, metodološki kvalitetno obrađenog slikovnog materijala i važnih metroloških podataka donesenih svom potrebnom minucioznošću. Primijetiti nam je inače da su nalazi ostruga najčešće popraćeni posve neprikladnim fotografijama i još neupotrebljivijim opisima (ako ih uopće i ima). Nije to samo odraz pogrešnog metodološkog pristupa stručnom radu već i nepoznavanja osnovnih principa znanstvenog rada i poimanja arheološke struke kao intelektualne discipline u prvom redu. Preporučili bi se i ova vrsta arheološkog materijala donosi u koliko-toliko kvalitetnom crtežu barem jedne strane potkove s presjecima i popratnim metrološkim podacima.
47. P. Baxa, SA XXIX, 2, 1981, 431.
48. O.c. (n. 46), 54 Nr. 18, Tab. IX:18.
49. Zvale s polugom za zatezanje (sl. 10)
I zvale s produženom polugom za zatezanje. Poluge lagano savijene. Krajevi poluga raskovani su u prstenastu oblikovane ušice: gornja (veća) ušica paralelna je s osovina poluge dok je donja (manja) ušica horizontalno položena. Trodijelni usni uložak čine dvije 7 cm duge ravne šipke spojene savijenom vodičkom jezika. (Nedostaje poprečna tanja šipka koja spaja donje horizontalno postavljene ušice poluge. Zajedno s njom nestale su i zakovice s kolustastim (?) vodičcima uzda. Krakovi poluge su u gornjem dijelu pravokutnog presjeka, a u donjem poligonalnog, šesterostraničnog presjeka.
MGK, Inv. br.: 38. – Koprivnički Bregi-Seče, 6 mjesec 1954. g., donio Šcerbak.
- Metrološki podaci:
– dužina poluge: 21 cm (20,7).
– širina žvala: 13,6 cm.
– usni uložak udaljen 14,1 cm (14,3) od donje ušice poluge.
– težina žvala: 221,92 gr.
– težina poluge 80,36 gr.
- Jedini primjerak žvala koje čuva MGK pripada grupi složenijih žvala, tj. žvalama s produženom polugom za zatezanje. (Hebel-trense, Hebelstangentrense). Nisu to, dakle, jednostavne jednodijelne ili dvodijelne žvale gdje se uzica veže direktno za obradni dio žvala, već se zatezanje uzice prenosi na same žvale pomoću produžene poluzne šipke. Rani primjerak žvala s poluznom šipkom registrirani su već u antičko vrijeme pa ih nalazimo i među bogatim materijalom prikupljenim nakon istraživanja u Pompejima (R. Zschille-R. Forrer, Die Pferdetrense in ihrer Formen-Entwicklung, Berlin 1893, 8 ff.). U 12. i 13. st. ponovno se javljaju da bi već u kasnijem srednjem vijeku predstavljale dominantnu formu i uz to donijele čitav niz često veoma kompliciranih varijanti. (Zanimljivo je da u vremenu od 9. do 14. st. žvale s polugom za zatezanje nisu registrirane u istočnoj Evropi – A.N. Kirpičnikov, o.c. (n.32), 17.; Ruttkay 1976, 356.). Žvale sa Seča nose na krajevima poluge dvije ušice: u gornjem dijelu ušica je paralelna s polukružnom šipkom, dok je u donjem dijelu postavljena horizontalno, tj. okomito u odnosu na osovinu poluzne šipke. Stoga se može pretpostaviti da su same poluzne šipke u svom donjem dijelu bile spojene tanjom poprečnom željez-
- nom šipkom koja je na žalost izgubljena. U tom slučaju šipka je morala biti nosač kolustastih vodiča, ako one, što je također moguće ali malo vjerojatno, nisu bile obješene direktno na donju prstenastu ušicu poluzne šipke žvala (usp. npr. elegantan primjerak žvala datiranih u 16. i 17. st. – R. Zschille-R. Forrer, o.c., Taf. XI:3.). U gornjoj trećini žvala nalazi se još jedan za nas zanimljiv dio – trodijelni usni uložak, sastavljen od dvije ravne šipke spojene lučno savijenom vodičkom jezika. Svi ovi elementi svrstavaju žvale sa Seča u red jednostavnijih žvala s produženom polugom za zatezanje i trodijelnim usnim uloškom. Ovakav oblik jednostavnih poluznih žvala mogao bi se s obzirom na pojavu trodijelnog usnog uložka datirati okvirno u 14. st., poglavito u drugu pol. 14. st. Kao veoma blizak treba navesti već podavno publicirani primjerak tada u Muzeju Cistercijske škole u Erlau datiran u 14. st. – J. Szendrei, o.c. (n. 30), 131. Za tipološki slične kasnije primjerke 15. i 16. st.: o.c., 152, 169.
50. Kao nalaz s Kamengrada (Starigrada) evidentirana je u MGK (inv. br.: 661) još jedna željezna ostruga. Nju, na žalost, nismo bili u mogućnosti obraditi i publicirati.
51. Upozorili bi na potrebu sličnog tumačenja i za nalaze ove vrste riterske opreme u Dalmaciji, gdje su ostruge, ne bez razloga, koncentrirane oko ili u znatnijim srednjovjekovnim naseljima: Knin – Biskupija (11–13. st.), Benkovac, Sopot i Podgrada (12-14. st.), Bribir i Ostrovica (14-15. st.), itd. Za niz pojedinačnih nalaza trebalo bi ispitati okolnosti nalaza neposrednim arheološkim istraživanjima i tako barem djelomično razmrsiti niz nepoznanice iz kasnosrednjovjekovne arheologije ovog područja. Nalaze iz Dalmacije prikupljene u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika publicirao je i kartirao D. Vrsalović: o.c. (n.38), 151. ff.
52. CD VII, 415 Nr. 369.
53. Determinirao kolega Lj. Vujaklija (kustos Muzeja grada Novog Sada) u veljači 1984. g.
54. Za adekvatne srednjovjekovne kalupe 14. st. s brojnim i raznovrsnim ukrasnim motivima, v.: K. Gubitza, ArchÉrt XXXVI, 1916, 216 ff.; I. Petricioli, Diadora 3, 219 f.; B. Kranjčev, Peristil 16/17, 1973/1974, 35 ff.
55. Srp s kamengradske utvrde pokazuje sve značajke ukrštanja i sranstava obilježja rasnosrednjovjekovnog zapadnoevropskog i istočnoevropskog srpa 7-12. st., do kojeg dolazi krajem 13. i početkom 14. st. – Za ovu problematiku pored enciklopedijskog djela A. Steensgrava (Ancient Harvesting Implements, Kōbenhavn 1943) i M. Beranove (PA XLVIII, 2, 1957, 99-117) treba navesti i jedan relativno nov ali izuzetno vrijedan rad. R. Minasijana (ArhS 19, 1978, 74-85, 95). Rasnosrednjovjekovne srpove Minasijan svrstava u svoju grupu VI dijeleći je na tip A i tip B: srpovi tipa VI A karakteristični su za zapadnu Evropu, a srpovi tipa VI B za centralnu i južnu Evropu pa tako i jugoistočna ruska područja odakle se šire prema sjeveru i zapadu, pa ih i u shemi M. Beranove nalazimo u njenoj grupi B I (Steensberg tip B). Zanimljivo je nadalje da Minasijan porijeklo srpova svoje grupe VI nalazi već u željeznom dobu pa ih preko keltskodobnih nalaza uvodi u antički materijal raširen i uobičajen u Podunavlju. Tek u 6. i 7. st. počinje razdvajanje i oblikovanje koje rezultira podjelom na grupu i tipove VI A i VI B.
56. Nepublicirani su i još nepoznati ulomci kamene arhitekture nađeni na utvrdi (MGK, inv.br.: 452, 453, 2087). Među njima i nalazi skropionice (u popratnoj bilješci označeni kao nalazi iz Starigrada ili utvrde).
57. O tome npr.: T. Durđić, ArchHist 8, 1983, 211 ff.; J. Hoško, ArchHist 8, 1983, 215 ff.
58. I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda, StudArch IV, 1966, 36 ff.; D. Hejđová-F. Frýda-P. Sebesta-E. Cerna, ArchHist 8, 1983, 243 ff.
59. Dočakal 1953, 121, f., Nr. 17.
60. Androić 1978, 62 n. 28.
61. CD VII, 415, Nr. 369.
62. CD III, 73, Nr. 64. – Ista (?) rijeka ali sada kao potok tj. riuulum Coprunicna (CD III, 151 Nr. 131) spominje se u ispravama iz 1209. i 1217. g. O tome i: Brozović 1978, 18.; Androić 1978, 163 n. 34-36.
63. Za podatke o koprivničkoj varoši 1308/1309/1315. g. v.: CA I, 386, Nr. 350.
64. Laszowski 1900, 171, Nr. 2.; CD XII, 149, Nr. 107.
65. O hercezima i banovima za vladavine Karla Roberta i Ludovika I, a osobito o nama zanimljivom banu Stjepanu (najmlađi sin ugarskog kralja Karla Roberta), v.: V. Klačić, Rad JAZU 142, 1900, 137-141.
66. Laszowski 1900, 172, Nr. 2.; CD XII, 215, Nr. 161.
67. Smatramo potpuno i jedino ispravnom pretpostavku A. Horvat (vidi ovdje n. 3) o postojanju gradišta na području ili tik uz kasniju utvrđenu Koprivnicu. Tome u prilog mogao bi govoriti i podatak o smještaju antičke postaje Piretos (Peritur) na području sela Draganovca. S tim u vezi je i bliže obroncima Bilogore primaknuta antička magistrala (srednjovjekovna »magna via«), koja iz Ptuja (Poetovio) vodi put Osijeka (Mursa). U tom kontekstu arheološki je još neistraženo područje »na zidu« (na križanju današnje asfaltna ceste i željezničke pruge) gdje je L. Brozović

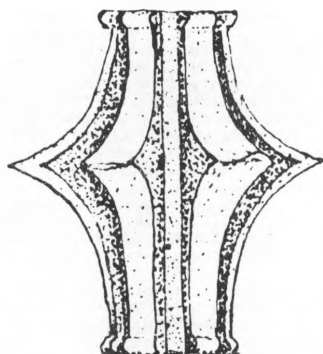
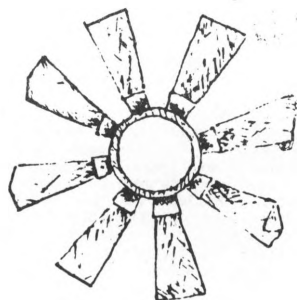
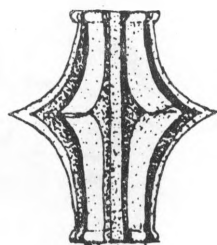
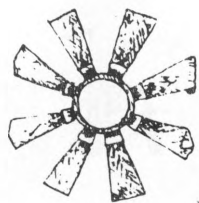
- vić vidio položaj crkve sv. Mihovila (Zbornik MGK I, 1, 1946, 16). S obližnjeg Farkašića, nadalje, potječu nalazi brončane narukvice, brončane kopče, dvije brončane karičice i 7 primjera karnoantičkog novca, među njima i tri komada Valentinijana I koji će, bez sumnje, predstavljati inventar karnoantičkog groba; S. Kolar, o.c. n. 2, 110.; Ž. Demo, ArhPregled 23, 1982, 71. – Jednu ranocarsku nekropolu moglo bi se također pretpostaviti i na području istočno od Draganovca (podatak s eventualnom lokacijom: Z. Marković, kustos MGK).
68. 1355. g. – Laszowski 1900, 174 Nr. 3.; CD XII, 218 f., Nr. 217. 1407. g. – Laszowski 1900, 182 f., nr. 14.
69. Laszowski 1900, 215 ff., Nr. 15.
70. Dočkal 1953, 121 f., Nr. 17.
71. Dočkal 1953, 113 ff. – Brozović pak nalazi Koprivnicu razdijeljenu »na dvije općine svaku sa svojom upravom, sudstvom i crkvenim uređenjem: na općinu slobodnog i kraljevskog grada i općinu (s jobagionskim ustrojstvom) pod tvrdom Kamengrad-oppidum de sub castro Kuwar«: Brozović 1978, 69.; Androić 1978, 173 n. 69.
72. Dočkal 1953, 122, Nr. 18.
73. Dočkal 1953, 123, Nr. 22.
74. Fr. Rački, Starine JAZU IV, 1872, 214.
75. Brozović 1978, 14.
76. N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 505.
77. Androić 1978, 162 n. 29.; Brozović 1978, 16. – S ovim Bachalero (CD VII, 415, Nr. 369) istovjetan je valjda Bachadyr iz 1280. g. (CD VI, 314 Nr. 287) i comes Bachaler koji u vrijeme kralja Andrije III (1290-1301. g.) negdje prije 1300. g. piše testament u korist svoje kćeri-jediniče, određujući kao mjesto svoje vječnog počivališta franjevačku crkvu u Grobnici (Gorbonouk), tj. u Kloštru Podravskom (CD VII, 418, Nr. 374). Zanimljivo je i već dosta stara tvrdnja J. Čuka da je koprivnički kastelan imam vlast i u Rovišću kao rovišćanski župan: J. Čuk, VjZemArk XVIII, 1916, 225 f., 231.
78. »Georgius villicus civitis noster de Kaproncha«: CA I, 386, Nr. 350.; V. Klaić, o.c. (n. 65), 157.
79. CA I, 386 Nr. 350.; V. Klaić, o.c. (n. 65), 155.
80. CD IX, 308 Nr. 253.
81. V. Klaić, o.c. (n. 65), 169 ff.
82. Za povijest Kamengrada vidi: Horvat 1943, 279 ff.
83. Tako je, uostalom, izvornici za 1353. g. bez mnogo riječi i nazivaju: CD XII, 48, Nr. 39. – Za isti naziv na istom cestovnom pravcu 1200. g. (CD II, 354 nr. 327), 1255. g. (CD IV, 610, Nr. 1270, g. (CD V, 536 Nr. 24).
84. Da su u tom kontekstu interesantna područja zapadno i istočno od Cazme, te osnovnog pravca ceste »viam Colomanis regis«, svjedoče dokumenti koji ovaj put spominju 1237. (CD IV, 41, Nr. 37) i 1238. g. (CD IV, 72 Nr. 68).
85. Ne samo da se castrum Kopurnycha (Kapurnicha) javlja u izvornim 1272. g., već je i prvi spomen križevačke utvrde (casti Cyris, castrum Kyrisiense) iz 1238. g. (CD IV, 71 f., Nr. 67-68) tridesetak godina stariji od utvrde na Kamengradu. Civilno naselje ili noua et libera villa de Crisia, s povlasticama kakve su već postojale u zagrebačkom Gradecu, Križevci stječu već 1252. g. (CD IV, 490, Nr. 426), dakle gotovo 60 godina prije prvih skrth povlastica koje Henrik III Gisingovac podjeljuje pojedinim građanima one njegove civitas Kaprunche (Kaproncha – CA I, 386 Nr. 350). Mišljenja smo da tak u vremenu od 1252-1308/1309/1315. g. mogu objektivno gledano jačati prometne veze tadašnjih civilnih naselja (varoši) u Križevcima i Koprivnici, da bi u vrijeme banovanja Mikka Mihaljevića (1325-1343. g.) bile učvršćene i u smislu jedne objektivno nužne prometnice posve afirmirane.
86. Zanimljivo je da se naziv Budim javlja ili daje brežuljcima ili izdignutim dijelovima terena gdje je ranije postojao život ili naselje. Usp. npr.: Budim (gradina kod Posedarja u Dalmaciji), Budinjak (kod Starigrada na otoku Hvaru), Budinjak (selo s prethistorijskom gradinom u blizini, Zumberak) i dr.
87. O Opoj-gradu opširnije: G. Szabo, o.c. (n. 2), 91 f.; S. Kolar, o.c. (n. 2), 113.; D. Feletar, PodZb 76, 1976, 156 ff.; T. Đurić-D. Feletar, o.c. (n. 2), 108.; L. Dobronić, Posjedi i sjedišta Templara, Ivanovaca i Sepulkralaca u Hrvatskoj, RAD JAZU 406, 1984, 43 ff. (ovdje i podaci od B.A. Krčelica).
88. Banovanje bana Opoja datira se različito: u 1236. g. (B.A. Krčelić), 1237. g. (J. Mikoczy, ArkJugPov XI, 1872, 120), ili 1237-1239. g. (C. Truhelka, GZM IX, 1897, 141.; Isti WMBH 6, 1899, 425). – Truhelkina tvrdnja vjerojatno je i najtočnija. Usp. npr. isprave za 1237-1239. g.: CD IV, 41 Nr. 37. 71 Nr. 67. 72. Nr. 62, 96, Nr. 90, 97, Nr. 91. Zanimljivo je da je naš ban Opoj kao comes de Simig pristupovao, kao već krajem prve trećine 13. st. ugledan plemić, poznat i priznat u slavonskoj banovini, dodjeli privilegija civilnim naseljima u Vukovaru (1231. g.) i Viroviti (1234. g.): CD III, 347 Nr. 304, 423, Nr. 367. – U ugled i porijeklo bana Opoja nije potrebno sumnjati. On pripada poznatoj porodici Guth-Keled čiji se tragovi u hrvatskoj povijesti mogu pratiti već od Kolomana 1102. g. (Cladia, Cledius, Queledinus i sl.), a zatim i njegovog nasljednika Stjepana, te dalje sve do u prvu pol. 14. st. kada se spominje Stephanus filius Opey (CD IX, 121, Nr. 102, 359, Nr. 296). – O ovome vidi i: J. Čuk, o.c. (n. 77), 224.
89. Opisi utvrde na »Budimu« prilično su skrti. Po D. Feletaru Opoj-grad bi imao »oblik nepravilnog trokuta, tj. gradjen je prema konfiguraciji terena« (Podzb 76, 1976, 156). L. Dobronić (RAD JAZU 406, 1984, 43 f.) navodi da je »Plato na vrhu Budima kojije zapremao Opoj-grad dugačak 30 m a širok 16 m« dodajući da je »ispod brežuljka s južne strane vidljiv širok zemljani jarak«. Autopsijom na licu mjesta (04.07.1984. g.) kojoj je uz pisca pristupovao i kolega Z. Marković (kustos Muzeja grada Koprivnice) utvrdili smo sljedeće: Opoj-grad predstavlja veliki utvrdni kompleks danas obrastao u gustu šumu na brežuljku koji narod naziva »Budim«. Centralni dio kompleksa čini plato smješten nešto ispod vrha brijega (!), gdje su u velikoj količini zastupljeni nalazi opeke, kamena, maltera, ali i srednjovjekovne keramike. Uokolo platoa intervencije u prostoru još su vidljive. To se prvo odnosi na mjestimično još uvijek dubok jarak koji okružuje centralni plato i na mjestima prelazi u ponor. Opoj-grad je okružen još jednim nasipom, koji, dopirući do vrha brijega, u širokom krugu opasuje već spomenutu, ciglom i kamenom podzidanu, utvrdnu. U odnosu na Kamengrad Opoj-grad pokazuje sve odlike znatno složenijeg gradevinskog zahvata, te se doima kao veći, a vjerojatno i sadržajem bogatiji utvrdni kompleks. Na Kamengradu, naprotiv, konfiguracija terena nije zahtijevala velike intervencije u prostoru. Oblik platoa na kojem su stajale u oba slučaja ciglom i kamenom zidane utvrde pokazuje neke sličnosti, ali i bitne razlike.
90. O tom, istina – bez argumentacije: Horvat 1943, 280.
91. Za osnovne podatke o događajima u Hrvatskoj izazvanim provalom Tataru, v: V. Klaić, Povijest Hrvata I, Zagreb 1972, 248 ff.; J.A. Soldo, HistZb XXI-XXII, 1968-1969, 373, 383 ff. (ovdje i starija literatura). – Zanimljiv je, ali u kontekstu revizije nekih podataka (npr. bitka na Pagu, bitka na Grobničkom polju) i itinerar kralja Bele IV: F. Šišić, VjZemArk V, 1903, 50. – U šturim opisima tatarskih provala u Slavoniju 1242. g. ne treba zanemariti spomen dviju značajnih utvrda na cestovnim pravcima o kojima govorimo. Prvi je castrum Kemluk, kojeg Tataari opsjedaju ali ne zauzimaju (usp. legende o boravku kralja Bele IV na Kalniku), a drugi ponovno Cazma u kojoj se nakon poraza na rijeci Sajo (1241. g.) sklanja i 19. siječnja 1242. g. umire teško ranjeni slavonki herceg Koloman, brat kralja Bele IV.
92. Z. Demo, PodZb 83, 1983, 271, 269, 299. O prvim istraživanjima ranosrednjovjekovne nekropole u Delekovcu, v.: E. Šmajer-S. Kolar (sic!), ArhPregled 17, 1975, 130 f.; S. Kolar, o.c. (n. 2), 111 f.
93. Geografija SR Hrvatske 2, Zagreb 1974, 130 f. – Na važnost promjena dravskog korita upozorilo me kod analize pogrebnog ritusa na ranocarskim antičkim nekropolama u koprivničkoj Podravini na XI. Kongresu SADJ održanom u Mostaru 21-24. X. 1980. g. Ondje smo, naime, u okviru rada antičke sekcije podnijeli referat »Grobnji ritus u koprivničkoj Podravini tokom 2.st.n.e.« osvrnuvši se i na probleme vezane uz promjenu toka rijeke Drave. Iako smo početkom 1981. g. naš rad pripremili i poslali za tisak, do kolovoza 1984. g. on još nije objavljen.
94. Z. Demo, VAMZ XVI-XVII, 1983-1984 (u tisku): isti, ArhPregled, 24, 1983 (predano za tisak).
95. Na neke mađarske elemente u nazivima srednjovjekovnih cesta upozorila je N. Klaić (v. ovdje n. 96) prema: L. Hadrovics, Starine JAZU 54, 1969, 15.
96. N. Klaić, o.c. (n. 76), 262.
97. Antičku cestu na trasi koja pored Kamengrada vodi put Jagne-dovca, Topolovca i Rovišća s pripadajućim križanjima vicinalnih prometnica nalazi i spominje: Z. Lovrenčević, ArhPregled 21, 1980, 238. – Zanimljivo je da isti autor ne nalazi nikakvu direktnu vezu između Rovišća i Cazme: ArhPregled 22, 1981, 198 ff.
98. Dočkal 1953, 119, Nr. 11.
99. Fr. Rački, o.c. (n. 74), 214.; J. Buturac, Kulturno povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije (u spomen 850 godišnjice osnutka) I, Zagreb 1944, 432 ff.
100. V. ovdje n. 98.
101. Fr. Rački, o.c. (n. 74), 214.; Horvat 1943, 95.
102. Horvat 1943, 95-100.
103. Kanonske vizitacije zagrebačkog Kaptola za 1733., 1744., 1778. i 1810. g. – Horvat 1943, 97 ff.
104. Fr. Rački, o.c. (n. 74), 214.
105. Dočkal 1953, 119, Nr. 11, 122, Nr. 18.; Dočkal 1956, 172, Nr. 12b-c.
106. Dočkal 1953, 122, Nr. 18.; Dočkal 1965, 172, Nr. 12d.
107. Fr. Rački, o.c. n. 74, 214.
108. Horvat 1943, 95.
109. U odnosu na sastav i rukovođenje arheološkom ekipom koja je 1982. g. započela iskopavanje na »Zakletom bregu« nije bilo bitnijih promjena (v. ovdje n. 6). Posao je, međutim, bio bitno složeniji, pa je angažiran veći broj radnika, ali neki od njih samo povremeno (Zeljko Čest, Zeljko i Darko Turk, Zoran Car, Vladimir Horvatić, Siniša Gregurec, Olivio Rozman, Branko Marić, Damir Grobrenski). Pod kraj iskopavanja u radnom posjetu i na pomoći bila je arheolog Barbara Smith s Univerziteta u Sheffieldu (Engleska) na stručnom usavršavanju u našoj zemlji.

110. Npr.: 1744. g. – Horvat 1943, 96.
111. Pored ovih razlikujemo u sondi I još 6 tipova i varijanti položaja ruku.
112. Neki autori u ovom detalju vide odraze pogrebnog rituala vezanog uz praznovjerje, odnosno vampirizam. Usp. npr.: N. Miletić, GZMS 37, 1982, 136.
113. Za eventualne ukope 16. i 17. st., usp.: Horvat 1943, 95 ff. – U pretpostavke o porijeklu cigle i kamena nađenog u grobovima gornjeg mladeg horizonta ukapanja ne bi se ovom prilikom upuštali. Naime, materijal u kojem je građena ecclesia sancti Emerici de Swbkuwar nije još u potpunosti definiran. Dosadašnjim istraživanjima to se nije moglo ustanoviti. Može se, doduše, govoriti o zidanoj crkvi, pa bi datacija grobova iz gornjeg horizonta u tom slučaju bila uvjetovana rušenjem takvog objekta. Drugi, jednako moguć terminus ante quem non, nastupio bi nakon rušenja Kamengrada 1446. g. U oba slučaja treba voditi računa o gustoći grobova koja je u gornjem horizontu znatno veća nego u prethodnoj, ranjoj fazi. Stoga će biti ispravnije ako sačekamo nastavak istraživanja na nekropoli oko crkve sv. Emerika. Tek u svjetlu novih nalaza, kojih će zasigurno biti, moglo bi se ovaj problem bolje osvijetliti i točnije razriješiti.
114. S. Kolar, o.c. (n. 3), 103, 114 n. 2 – Prva, ali bezuspješna, iskopavanja »u zabitaj dolini blizu razvalina, koj se danas Stari grad nazivlje« priopćena su u: VHAD II, 1880, 90 f. – Kolega Z. Marković datira ulomke prethistorijske keramike nađene na Kamengradu na kraj neolita i početak eneolita.
115. Npr. grob 83 na nekropoli Bijelo Brdo: J. Brunšmid, VHAD VII, 1903/4, 59. – S nekropole 9-14. st. u Demir Kapiji mogao bi se spomenuti grob (br. ?) naveden u tekstu kao grob 180, a u slikovnom materijalu kao grob 359: B. Aleksova, Demir Kapija, Dissertationes I, Skopje-Beograd 1966, 26, Tab. XII: 65a.
116. Osobitostima položaja skeleta u grobovima bjelobrdske kulturnog kruga posvetilo se dosta pažnje u mađarskoj literaturi. U novije vrijeme J.G. Szabó (EgriME XIV, 1976, 17 ff.) sistematizirao je i razvrstao ove nalaze u tri osnovne grupe i niz varijanti. Zgrčenci položeni na desni bok pripadaju njegovoj grupi II s varijantama II. 2a-II.3 (o.c., 39, sl. 17).
117. Primjeri iz Buškog Blata i Grboreza odgovarali bi tipu I.1b i I.3 gore navedene podjele J.G. Szabóa (o.c., 37, sl. 15). – N. Miletić, GZMS 37, 1982, 138, T. XI:1 (Buško Blato); Š. Bešlagić, Grborezi, srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964, 41, t. VII:3 (Grborezi).
118. Čitljivost sigli na ovom primjerku nije baš osobita. Izvjesno je ipak da će ih trebati čitati M – L (Mikac-Ludovik) što će, s obzirom na razdolje Mikčeva banovanja i Ludovikove vladavine, sugerirati nastanak serije u jednom kratkom vremenskom periodu, tj. od 21. srpnja 1342. do travanj/svibanj 1343. g. Za ovakvu dataciju, v.: Gy. Székely, Slawonsche Banalmünzprägung, DisArch II/8, 1979 (1980), 110. – Nalazi banskih denara kao grobni nalazi veoma su rijetki. V.S. Jovanović npr. navodi samo jedan njemu poznat slučaj nalaza banskih denara hercega Kolomana (1235-1241. g.), te hercega i bana Dionizija (1241-1245. g.), nađenih u grobu 17 na nekropoli Ribnica-Ribnički Potok (Balcanslavica 8, 1979, 123, 138, 150).
119. A. Schulek, NumK XXX-XXXI, 1933, 61 f., 68.; Huszar, 90.; A. Pohl, NumK LXXX-LXXXI, 1981-1982 (1982), 75 ff.; Pohl, Tab. 26. nr. 89. – U domaćoj literaturi problematiki ove vrste i na ovaj način posvećuje se malo pažnje. Izostavimo li objave ostava, ustavne tipologizacije i kronologije ugarskog novca ove epohe u domaćoj literaturi nema već definicija.
120. Ž. Vidak, RVM 12-13, 1964, 150 ff.
121. Kako su iskopavanja na nekropoli tek u svojoj početnoj fazi, zaključci imaju preliminarno značenje i bliži su radnim tezama koje trebaju poslužiti usmjeravanju i vođenju narednih arheoloških zahvata.
122. Podatak za 1810. g.: Horvat 1943, 99 f.

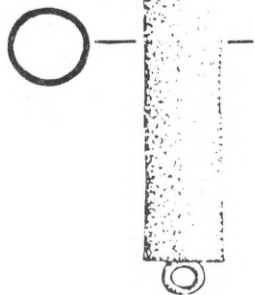
T. 1 – Kamengradaska utvrda prema crtežu arhitekta Slavka Löwya.
Pl. 1 – The fortress of Kamengrad as in the drawing of the architect Slavko Löwy.

Crteži: Sl. 6-12; T. 2-3 – Josip Fluksi.
Sl. 1, 13-14 – Ž. Demo.
Foto: Sl. 4, 5; 1, 3 i 4 – J. Fluksi.
Sl. 2-3, 18, 20-24 – Ž. Demo.
Sl. 5:2 – M. Jakupec.

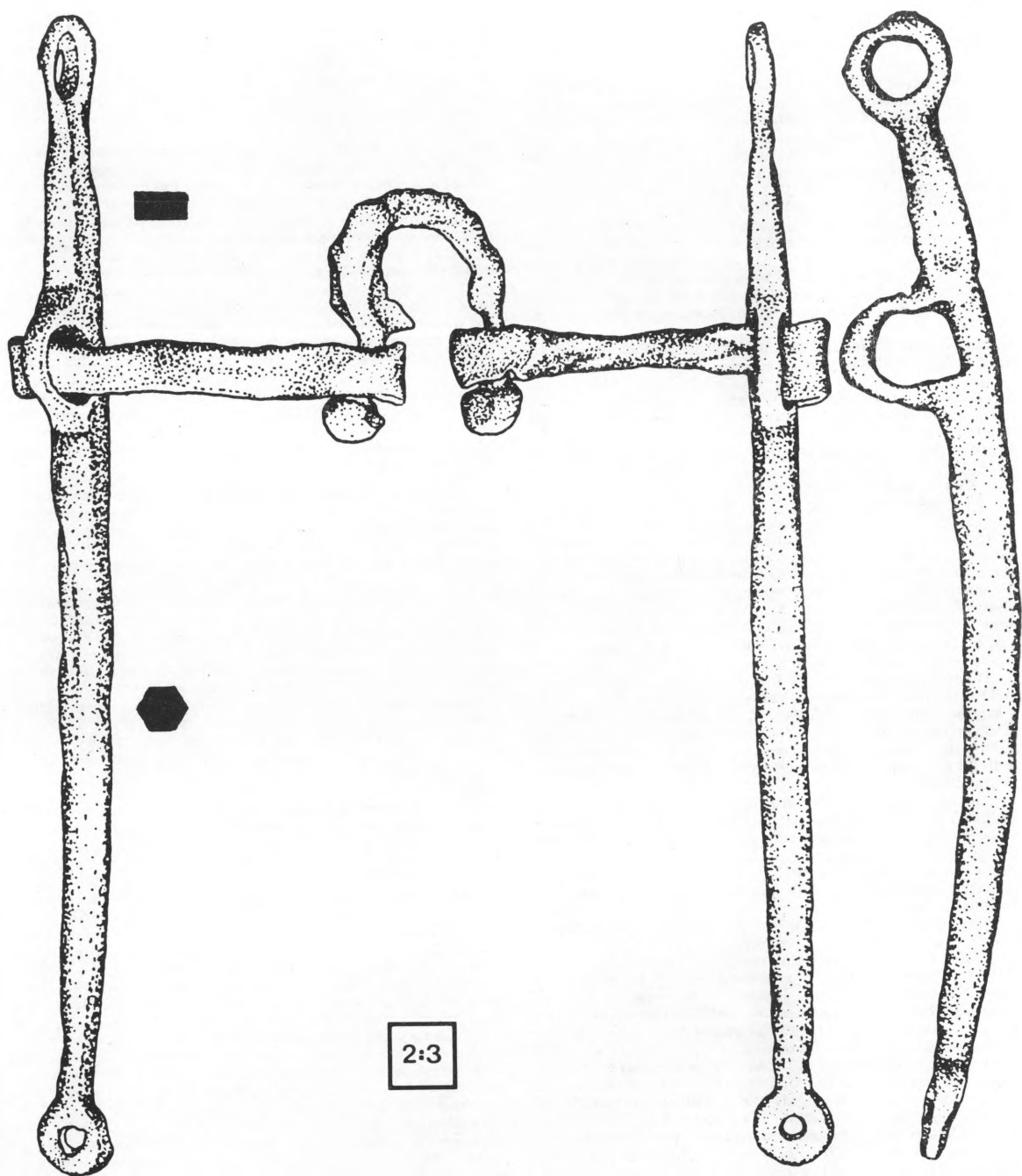

1:3

1:2

T. 2 – Željezni buzdovan prve polovice do sredine 15. st. izvađen iz rijeke Kupe između Ozlja i Trga (čuva: Zavičajni muzej u Ozlju).
Pl. 2 – Iron mace from the first half to the middle of the 15th century found in the Kupa River between Ozalj and Trg (held by the Ozalj Museum).

T. 3 - Željezne žvale druge polovice 14. st. s lokaliteta Koprivnički Bregi - Seče (MGK).
Pl. 3 - Iron bit from the second half of the 14th century found at the site of Koprivnički Bregi - Seče (MGK).

CASTRUM KEUKAPRONCHA/KUWAR – THE FIRST INVESTIGATIONS:
AN ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDY

Kamengrad is located on the northern slopes of the Bilogora near the present day village of Starigrad, 7 km south of Koprivnica. The site is on a relatively low hill (199.5 m asl) which is overgrown with a thick coverage of acacia and is called »Cursed Hill« by the locals. In the immediate vicinity, barely 200 meters to the northwest of this »Cursed Hill«, located on a somewhat lower hill (182 m asl) and directly vis-a-vis with Kamengrad the firm of »Podravka« has built a recreation center »Podravska klet« (PRC). Below Kamengrad runs the permanent and copious Jagnjedovac stream which within two kilometers joins the artificially regulated course of the Koprivnica River. From the hill on which medieval Kamengrad is located one has a view of present-day Koprivnica as well as the western and especially the northwestern parts of the Koprivnica Podravina all the way to the present course of the Drava River and the Hungarian border. 200 m. east of Kamengrad begin the heavily wooded hills of the Bilogora which gently slope towards the course of the Jagnjedovac stream, and where today there is an asphalt road which leads in the direction of Bjelovar and Cuzma, joining Koprivnica through the Lonja and Ilova River valleys with the Moslavina, continuing onwards to the Sisak Posavina and the Banja. Some 2 kms to the west can be found another currently more important route which connects the region with Zagreb via Križevci (Fig. 1).

In the sources, Kamengrad is first mentioned under the name of the fortress of Kapurnicha in 1272 AD, and then in 1353 as the fortress of Keukapronka (as distinguished from the King's free town, market and municipal center of medieval Koprivnica – civitas, or rather, *communitas Kaproncha*) and until it's destruction in 1446 was known by variations on a single name: Kuwar, Kuuar, Kywar, Köwar, and so forth, while in Croatian it was Kamengrad or Kameno (Stonefort). It was demolished by Janos Hunyadi (popularly known as Sibainjanin Janko) in the period of the conflict between the Croatian-Hungarian court and the Counts of Celje. In 1477 AD the fortress is mentioned for the first time under it's new popular name in Croatian – Starigrad (Owar) or Old Town. In the 16th century, the German garrison of the Koprivnica fort call the old fortress Schloss Kopeintz,² while, in conclusion, it's destruction is remembered and noted in folk tradition by the name »Zakleti breg« or »Cursed Hill«.

In the autumn of 1982, after several years of preparation and with the financial support of the Podravka firm's cultural division, a project was commenced as part of a continuing series of scientific projects originated by two archaeologists form two separate institutions: the Archaeological Museum of Zagreb (the author) and the Museum of the City of Koprivnica (Z. Marković). Although the first excavations took place only over a short time (26/10 to 4/11 1982) and under extremely cold conditions, they gave numerous and diversified results.

Our main concern was centered on the eastern wall system of the fortress just the below summit of the hill. Beneath a thin layer of humus and leaves we discovered the remains of a retaining wall built from high-quality, well-fired uniform bricks. The preserved segment of the wall extends for 41 meters (Fig. 4:1-2). The exterior side is faced with complete bricks while the inner section is composed of broken, often over-fired bricks in order to contribute to the stability and firmness of the wall (Fig. 4:3-4). On certain segments of the wall which show the ravages of time, or in some cases the effects of modern digging and vandalism, it was possible to excavate a profile of the fortress wall and establish it's thickness, which extends to approximately 120 cms. The retaining wall system follows the configuration of the land surface, such that above the 22 cm high base for the wall built onto the foundations, the wall conforms to the slope of the hill, at an angle of 110, and rises to a height from 3 to 3,5 meters. On the northeastern section, the wall system is strengthened with a butress wich reduces the degree of wall slope in relation to the natural slope of the hill and after

which follows a polygonal break in the wall (Fig. 5:1-4). On this narrow northern side of the hill the wall is completely perpendicular, such that the polygonal structuring of the wall most probably served as a base for a protruding tower (?). The foundations of the retaining wall system, insofar as has been ascertained from selective investigation, are somewhat wider than the wall itself and are built of stone, broken brick and mortar rubble which extends to a depth of ca. 58 cm. On the same occasion, it was verified that the foundations are built upon a compact layer of sandy soil mixed with quick lime. It should be noted that this interesting old and traditional manner of drying the soil in the immediate vicinity of the foundations in the case of wet and steep terrain, such as on the hill in question, effectively guarded against the possibility of land slips or slides.

It is impossible to know whether in the rare and poor literary sources or archives there exists even one reliable drawing of the fortress on »Cursed Hill«. According to one purely schematic drawing of the architect Slavko Löwy (Plate 1), Kamengrad was of an irregular rectangular shape with rounded corners, and a rather longer southern side where the entrance to the fortress would be located. In light of our inspection of the site it may be safely stated that the fortress of Kamengrad was in the form of a lengthened polygon with a strongly built brick retaining wall occasionally strengthened by buttresses. The entrance or gate to the fortress is, in fact, located on the southern side. In the center of the hill, on the southwestern and western sides of the slope, there is a fosse or ditch which extends for ca. 50 meters, making the slope on this section of the hill appear even steeper.

The archaeological material gathered on the site vis-a-vis Podravka's recreation center already has given much interesting information on the period in which the fortress on »Cursed Hill« existed. Going by the finds of spurs, of which there are not a few (4 & 1),⁵⁰ either there were stationed, or were frequently present, members of a mounted warrior group, in otherwords, chivalric riders who were the only people who could have had equipment of this type. These finds of spurs (and a horseshoe) immediately below the summit of the hill at the base of the wall would indicate the presence of this order of society from the period of the second half of the 13th c. to the middle of the 14th c.,⁵¹ Finds of typologically later spurs, as well as arrowheads and the above mentioned horseshoe would indicate the presence of cavalry throughout the entire 14th c. to first half of the 15th c. No weapons of chivalric cavalry were found, since the single example of a mace, certainly from the second half of the 14th c., should be considered as part of the equipment and weapons of a foot soldier. Arrowheads and all projectile weapons are also, before all else, a component of infantry equipment. According to typological categories, our examples fall into the period from the 9th to the first half of the 15th centuries. If this dating framework of these types is adapted, then it would mean that the fortress on »Cursed Hill« is considerably older than the date when it is first mentioned in the historical sources (1272 AD).⁵² Objectively, the investigations of the site to date have not uncovered any elements which would support such an early dating for the foundation of the fortress, the more so since leaf and rhomboid shaped arrowheads are also present in the 13th c., when it seems that there were actual fights and battles around the fortress. There are also points of crossbow arrows, one particular example of which has a spine for shafting and could be witness to the destruction of the Kamengrad fortress in 1446, as typologically such crossbow arrowheads fall into the period of the first half of the 15th c. From the remaining metal finds, we would like to note the small iron goldsmith's hammer which because of it's characteristics should be dated to the 14th c.,⁵³ during which period such a tool may have been used for making repousse jewelry from precious metals. This type of jewelry was widely distributed in the period of the first Croatian-Hungarian kingdom of the house of Anjou. Indirectly, from the fact that the hammer was found in the center section of the eastern wall of the fortress, it could be suggested that there existed an adequate workshop, either temporary or permanent, within the Kamengrad fortress. Of course, a completely different view is possible since in the immediate vicinity of the goldsmith's ham-

mer was found an agricultural implement, an iron sickle with traits characteristic for the late 14th century.⁵⁵ In that case the possibility could be considered that there existed a smithy within the fortress sometime during the 14th c., and perhaps somewhat later. The finds of nails, as mentioned earlier, most probably come from destroyed wooden sections of the north-eastern part of the wall system, and with reference to the surroundings of the finds and the historical information, would belong to the period before the middle of the 15th century.

The archaeological material collected from Kamengrad was deposited or was used in a period of ca. 200 years, from the second half of the 13th c. to the second half of the 15th. We should also mention here as yet unpublished finds of pottery, where in addition to the usual slavic pottery, there are some light coloured examples (ornamented with pastel reddish patterns) characteristic for the later periods in the existence of the fortress.⁵⁷ Small fragments of glass found beneath the north-eastern segment of the retaining wall may be dated to the same period, as can a fragment of faience.

To continue the analysis of the historical sources for the period from 1272-1445 AD, there are parallel mentions of a castrum Kopurnycha (Keukaproncha) Kuwar and a civitas Kaproncha /Kapruncha/ Koprioncha (Fig. 13). In addition to these, from 1414 AD there existed one more settlement next to the fortress (castrum) called de sub castro or suburbium which was independent from the free king's town of Koprivnica (civitas Kaproncha), while from 1356 AD Kamengrad was the fortress and possession of the King. In the period of its existence it was an important strategic point located on the »via Colomani regis« (Fig. 14) which lead from Koprivnica and Kamengrad through Rovisce and Cazma, continuing to the Posavina district of Sisak and the Banija. (It is hypothesized here that this route originated from a Roman local road which grew into an important main road in the early middle ages and which began to be called »via Colomani regis« in the 13th century). At the end of the 14th c. and beginning of the 15th c., this route lost its significance, as it was replaced (in the 13th-14th centuries) by the road from Koprivnica to Križevci, and as well, Kamengrad's importance was reduced, although for more varied reasons: it was inconvenient for repairing, non-resistant to the new explosive weapons, and was positioned off the newly intensified east-west throughways, etc.

In the course of a survey in the area below Kamengrad in spring 1982 (15/5) we were successful in locating, on a small hill close to the left bank of the Jagnjedovac stream, a site with surface finds of mortar and brick which indicated the possible location of the church /chapel of St. Emericus/ Mirko. (We are presuming here, following the sources, the existence of two churches on the same site: the earlier brick parish church of St. Emericus and the later wooden chapel of St. Mirko). In the spring of the following year we began systematic archaeological excavations on that site (5/25 to 6/30 1983) and our hypothesis seemingly was confirmed with the find of a late medieval cemetery. We also came across the foundations of a structure in the southwestern part of the trench which in reference to the graves surrounding it could well be of a religious character (Fig. 18).¹⁰⁹ Our trench, which had been intended only as a test with a length of 11 m and width of 2 m, was immediately increased the next day into its final dimensions of 12x6 meters (72 m²) with the intention to begin and continue in following years systematic excavations in this location. The change in plans was prompted by the discovery of skeletons in the very first level of topsoil which didn't extend to a depth of more than 15 cm.

Although we wished to set out the trench in an absolute north-south direction in the expectation of graves being placed east-west (with the head on the west), the extremely limited area opened dictated a change in its orientation, such that trench 1 was established with its long sides in a general north-south orientation, but with a 24° declination towards the east from true north. The skeletons which were uncovered in the first removal of soil, although rather damaged, had been placed in the soil with an east-west direction. However, the most common placement involved an average declination of ca. 20° to the south from the west (position of the head). In the first level of excavating, we also discovered something else of great interest:

in quadrants 1,7 and 13 were present large quantities of brick, stone and mortar in some places mixed with single finds of other archaeological material, such as nails or buckles, but without any visible traces of burial. In quadrants 12 and 18 were also seen large amounts of brick, stone and mortar. In both cases, the finds of brick, stone, gravel and mortar described a line very close to true east-west. It was later apparent that the two cases were not related to a single function, as the finds in quadrants 12 and 18 represented the remains of foundations, probably those of the above-mentioned church of St. Emericus, while the finds in quadrants 1, 7 and 13 were deposited during the filling of the perimeter trench which, as mentioned above, existed around the wooden chapel of St. Mirko and was occasionally repaired (Fig. 19).¹¹⁰

All burials were placed in their graves lying on the back in an extended position with the exception of grave 92, where at a depth of 81-87 cm, a skeleton was established in a contracted position, lying on its back with the arms bent and raised above the head (Fig. 21:1). The arms of the majority of the burials are extended along the body and the hands are crossed on the abdomen.¹¹¹

Among the unusual burial rituals, one of the considerably more common practices is the placement of a brick (more rarely, a stone) in the area behind the head of the interred or on the borders of the grave area (so-called partial enclosure). The graves with bricks or stones behind the heads are more shallowly placed, to a depth from 29-60 centimeters (graves 6, 11, 38, 47, 100 and others). The same is true for the graves which have stones or bricks serving as the boundary for the grave area and also for the single example which has traces of a wooden border grave 93. Also represented here are graves in which a single part of the skeleton, most frequently the lower extremities, are covered by one or several fragments of brick or stone (graves 23, 28, 36, 43, 45, 62, 78 and others: Fig. 20:1-4).¹¹² It may be considered that this group of graves could be separated, at least preliminarily, from the opposite case of older and more deeply positioned graves (ca. 70/75-105 cm) where the practice of the placing of a stone or brick behind the head or beyond the body on the borders of the grave is not used.

In the stratigraphic sense, the cemetery around the church of St. Emericus has at least two primary levels of burial not including in this the rare and undoubtedly sporadic as well as considerably later gravedigging done in the period after the construction of the wooden chapel of St. Mirko.

For the dating of the early phase of the burials surrounding the church of St. Emericus, grave 77 is particularly important (Fig. 21:2). On the right hand side of the pelvis of the skeleton, at a depth of 83 cm., an unusual lumpy black soil was found. Without any doubt, this represented the remains of a leather purse which the interred carried suspended from his belt on the right side and in which he had buried his valuables. In this case those treasures were: 1 obol of the Ban Mikac Mihaljević (1325-1343 AD), 6 denari and 1 obol of the Croatian-Hungarian King Ludovic I (1342-1380 AD), and 2 obols of Queen Maria (1382-1385 AD) from the beginning of her reign (Fig. 22:1-5; 23:6-10).

The finds of coins minted at the beginning of the reign of Queen Maria (Fig. 23:8-9) date grave 77 (depth of 80-87) to the end of the 14th century. Hence, we would place the entire first level of burial surrounding the church of St. Emericus in the framework of the second half of the 14th c. In reference to this, grave 66 (depth of 56-61 cm), in which was found the only example of a bronze finger ring (Fig. 23:11), must be dated to the beginning of the 15th century.

For better and more precise understanding of the stratigraphic and chronological aspects of the development and growth of the cemetery of St. Emericus, grave 115, found in the southern part of quadrant 2 at a depth of 97-103 cm, is particularly important. It is the only grave found in quadrant 2, which is hardly surprising since, as mentioned above, in quadrants 1, 2, 7 and 12 we found traces of a perimeter trench. All the graves of the later level found in quadrants 3, 8, and 13 had been placed in line with this perimeter trench and were separated from the trench by a distance of less than 1 meter. Grave 115 was lo-

cated at a depth of ca. 100 cm, falling into the older group of burials, and it must be suggested that it existed before the building of the perimeter trench in quadrants 1, 2, 7 and 12. That would further mean that the perimeter trench is approximately

contemporaneous with the younger horizon of burials which in terms of the horizontal stratigraphy would have made available somewhat less ground for burials in the southern section of the cemetery.¹²¹

(Translated by Barbara Smith)